

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА
НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР
“УКРАЇНСЬКА ЕТНОПЕДАГОГІКА І НАРОДОЗНАВСТВО”

Олена Будник

Етнопедagogіка
ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНОГО ВИХОВАННЯ

Навчально-методичний посібник

Івано-Франківськ
2005

ББК 74.200.52

Б-90

Рецензенти:

доктор педагогічних наук, професор Вихрущ А. В.;

доктор психологічних наук, професор Орбан-Лембрик Л. Е.;

вчитель-методист Крілик М. Р.

У книзі здійснено аналіз пріоритетних ціннісних орієнтацій українців у господарсько-економічних вимірах, обґрунтовано провідні ідеї української етнопедагогіки з господарського виховання дітей та молоді.

Представлено програму господарсько-економічного виховання учнів загальноосвітньої школи та вміщено методичні рекомендації з питань визначення завдань, розробки змісту, методів і форм організації навчально-виховної роботи, спрямованої на формування та розвиток господарсько-економічної культури зростаючої особистості.

Посібник адресований студентам педагогічних навчальних закладів, аспірантам, учителям та вихователям загальноосвітніх шкіл.

Друкується відповідно до рішення видавничої ради Науково-методичного центру “Українська етнопедагогіка і народознавство” АПН України та Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

Будник О. Етнопедагогіка господарсько-економічного виховання: Навчально-методичний посібник. – Івано-Франківськ, 2005. – 180 с.

@ О. Будник, 2005

*З любов'ю та глибокою вдячністю
своїй першій вчительці-матері
присвячую*

ЗМІСТ

Вступ

I. Теоретико-методологічні основи дослідження проблеми господарсько-економічного виховання особистості

1. Пріоритетні цінності українців: етнопедагогічний аспект
2. Господарсько-економічне виховання в історії етнопедагогічної думки
3. Основні поняття господарсько-економічного виховання
4. Методика вивчення господарської вихованості особистості
5. Критерії оцінювання рівня розвитку господарсько-економічної культури школяра

II. Етнопедагогічні засади господарсько-економічного виховання дітей та молоді

1. Народні традиції господарсько-економічного виховання особистості в контексті її соціалізації
2. Зміст господарсько-економічного виховання учнів у теперішній школі
3. Методичні аспекти формування господарсько-економічної культури дітей та молоді
4. Технологія організації посиленої господарсько-економічної діяльності школярів

III. Додатки

ВСТУП

НЕМАЄ НИЧОГО КРАЩОГО ЗА ДОБРЕ ВИХОВАННЯ

Г. Сковорода

У сучасних умовах, коли істотно змінюються суспільні пріоритети й переосмислюється система цінностей, утверджуються нові підходи до процесу та результатів виховного впливу на особистість. Виховання є соціально зумовленим явищем, тобто таким, що визначається соціальними чинниками (політикою держави, культурою, ідеологією і т.п.). Водночас формування і розвиток людини невіддільне від народно-побутового виховного середовища. Тому створення нової парадигми виховання, яку потребують реалії сьогодення, повинно здійснюватись з максимальним урахуванням прогресивних ідей української етнопедagogіки.

В незалежній Українській державі гостро постала проблема формування нової особистості – “не пролетаря, а власника й господаря; не споживача, а творця; не раба, а людини вільної і самовідповідальної; не колгоспника, а фермера; не манкурта, а патріота; не войовничого атеїста, а християнина – бодай у ціннісному сенсі...”¹. Не випадково важливим напрямом роботи сучасної школи є виховання високої господарсько-економічної культури зростаючої особистості, як зазначено в Державній національній програмі “Освіта”, формування “цивілізовано господаря”.

Актуальність означеної проблеми пояснюється низкою суперечностей, серед яких суперечності між:

- об’єктивною потребою у вихованні цивілізованого господаря, людини з високим рівнем економічної культури та недостатньою розробленістю цієї проблеми в теоретико-методичному аспекті, істотними труднощами у використанні досвіду етнопедagogіки в навчально-виховній практиці української національної школи;
- високими суспільними вимогами до професійної культури фахівців і відносно низьким її рівнем;
- різноплановими підходами до визначення мети господарсько-економічного виховання, її формулюванням в абстрактних наукових поняттях та конкретним змістом виховної діяльності;
- декларованою індивідуалізацією, гуманізацією та гуманітаризацією господарсько-економічного виховання й неадекватністю його результатів відповідним принципам;

¹ Вишневецький О. Григорій Ващенко на тлі актуальних завдань сучасної української педагогіки (Етюди до системного аналізу) // Григорій Ващенко: повернення в Україну. – Львів, 2003. – С. 19.

- недостатньою популяризацією серед підростаючого покоління позитивного прикладу, вартого наслідування, та переважаючим впливом у системі чинників виховання негативізмів (наприклад, уже звична для нашого сучасника щоденна статистика вбивств і насильств);
- суспільними виховними ідеалами й суб'єктивним його образом, тобто індивідуальними уявленнями вихованців про особистісні господарсько-економічні цінності людини.

Виходячи з мети, головними завданнями господарсько-економічного виховання дітей та молоді є:

1. Забезпечення оволодіння господарсько-економічними, техніко-технологічними, політехнічними, екологічними, загальнотрудовими знаннями та основами комп'ютерної грамотності; усвідомлення змісту найпростіших економічних понять.

2. Ознайомлення з різними видами праці (самообслуговування, робота в майстернях, з благоустрою території школи); формування культури споживання, плекання бережливого ставлення до результатів праці, поваги і шани до людини як суб'єкта пізнання оточуючого світу, творця матеріальних і духовних цінностей, інтересу до народних промислів та ремесел.

3. Вивчення історичних пам'яток і фольклору про господарську діяльність українців. Виховання шанобливого ставлення до народних трудових звичаїв і обрядів.

4. Формування умінь раціонально використовувати бюджет часу (дотримання режиму дня, планування часу при виконанні навчальних завдань, організація дозвілля та відпочинку тощо).

5. Розвиток господарсько-економічного мислення школярів, їх підприємливості та ініціативності. Своєчасне виявлення технічних захоплень учнів, підготовка їх до активного вибору майбутньої професійної діяльності.

Дієвим педагогічним засобом вирішення означених завдань слугує *українська етнопедагогіка* як галузь емпіричних знань про навчання й виховання дітей, накопичений конкретним етносом за тривалий час його існування, який потребує ґрунтовного вивчення, узагальнення та порівняння з іншими традиціями або з офіційною педагогічною доктриною. Навчально-виховний досвід народу широко представлений у традиціях господарювання, шанобливого ставлення до світу, звичаях, обрядах, ритуалах, етикеті, віруваннях, фольклорі, прикметах, іграх, іграшках, їжі, архітектурі, символіці, ремеслах та ін.

Проблема господарсько-економічного виховання сучасних дітей, на думку М. Стельмаховича, виявляється в суперечності між прогресивними народними

традиціями господарсько-трудового виховання дітей і підлітків та сучасним станом їх підготовки до трудової, господарської й підприємницької діяльності в умовах конкуренції й ринкової економіки². З огляду на це, чільне місце в книзі відведено аналізу етнопедагогічного досвіду господарської соціалізації дітей в українській родині та можливостей його практичного використання в умовах сучасної сім'ї.

На основі педагогічного спостереження, інтерв'ювання вчителів і вихователів загальноосвітніх шкіл, вивчення творчих робіт учнів здійснено спробу розробки програми господарсько-економічного виховання учнів 1–12 класів. Виходячи з того, що школярі не займаються виробничо-трудовою діяльністю, яка є засобом формування господарсько-економічної культури, означеному феномену автор надає своєрідного змісту. Головними видами діяльності учнів слугує іграва, навчальна, навчально-трудова, а також посильна домашньо-побутово-трудова та виробничо-трудова (самообслуговуюча праця вдома і школі, господарсько-побутова праця в домашніх умовах, допомога сільськогосподарським об'єднанням), що ретельно враховувалось при розробці змісту формування господарсько-економічної культури дітей та молоді на засадах української етнопедагогіки.

Наукову базу книги склали Державна національна програма “Освіта” (Україна XXI століття), Закон України про загальну середню освіту, Державні стандарти базової і повної середньої освіти, концепції національної школи, а також довідкові видання та найсучасніші праці авторитетних учених з питань виховання.

У посібнику частково використано матеріал із раніше опублікованих публікацій автора з даної проблеми.

Автор висловлює щире подяку рецензентам за цінні поради в процесі підготовки книги. Заздалегідь висловлюємо щире вдячність усім, хто надішле зауваження чи побажання щодо можливого вдосконалення пропонованого читачеві посібника на адресу: Науково-методичний центр “Українська етнопедагогіка і народознавство” АПН України та Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76025.

² Стельмахович М. Г. Виховні цінності традиційної української родини // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб. / За заг. ред. О. В. Сухомлинської, ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Скульського, упор. О. М. Павліченко. – К., 1997. – С. 131.

І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

1. Етногосподарські цінності українців

З реформуванням економічної сфери нашої держави особливо гостро стоїть проблема організації господарсько-виробничої діяльності людини. Конституція України гарантує громадянам не тільки право на працю, яку кожен "...вільно обирає", але й "...на підприємницьку діяльність" [8, 13–14]. За таких умов значно зростають вимоги до суб'єкта праці. В українців є всі передумови для того, щоб господарювати на рівні цивілізованих країн світу, хоча б тому, що державі належить 27 % світового чорнозему (на одну людину припадає 0,75 га чорноземних угідь). При цьому ми збираємо врожаю значно менше, ніж у Західній Європі. Якщо взяти до уваги той факт, що третина вирощеного врожаю в країні марнується при зборі, транспортуванні, зберіганні, то ще раз переконуємось у тому, як деградує традиційна господарність і наскільки швидко культивується марнотратство в багатьох сферах суспільного життя.

Як засвідчують численні дослідження, рівень економічного добробуту людини, результативність відповідної діяльності значною мірою зумовлені її етнопсихологічними властивостями, національними пріоритетами й традиціями.

Систему національно-психологічних особливостей індивіда, за Л. Орбан-Лембрик, складають такі сфери: *мотиваційна* (своєрідність мотивів, спонукальних сил діяльності представників тої чи іншої національної спільноти); *інтелектуально-пізнавальна* (своєрідність сприймання й мислення носіїв національної психіки, що виражається у наявності специфічних пізнавальних та інтелектуальних якостей, які дають можливість особливо сприймати оточуючу дійсність, оцінювати її, будувати плани діяльності, моделі способів досягнення її результатів); *емоційно-вольова* (своєрідність емоційних та вольових якостей, від яких у багатьох випадках залежить результативність діяльності); *комунікативно-поведінкова* (ця сфера охоплює інформаційну і міжособистісну взаємодію, взаємовідносини і спілкування, показує різницю подібних проявів у представників різних національних культур) [14, 3–4].

На Першому Українському Педагогічному Конгресі (1935 р.) з уст Якіма Яреми прозвучали наступні думки стосовно українського характеру. Психолог виходив із наявності трьох типів народів: а) народи з яскраво вираженим екстра-

версійним характером (стародавні римляни, сучасні американці та ін.), для яких характерний практицизм, бажання активно впливати на зовнішнє середовище; б) народи з інтроверсійним характером, передусім народи Індії, що формувалися в комфортних умовах, а тому схильні швидше до внутрішнього самоаналізу, ніж до практично-господарської діяльності; в) народи гармонійного складу, де обидві крайності співіснують в поміркованих пропорціях (стародавні греки, деякою мірою сучасні народи Західної Європи). Звідси він приходить до висновку, що український характер в своїй первісній основі виявляє низку прикмет однобічно-інтроверсійного типу [Цит. за кн.: 4, 61].

В українському характері, як зауважують більшість дослідників, домінує чуттєво-емоційний елемент. *Емоційність* українців, на думку О. Вишневського, виражається низкою специфічних рис, а саме: глибока релігійність, естетизм, сентименталізм та ліризм, перебільшена увага до свого внутрішнього життя, запальність і швидке заспокоєння, дратівливість через дрібниці, схильність до гніву та образ, готовність піддаватись впливу інших, байдужість до великих речей, своєрідність гумору, артистизм і нахил до патетики, добродушність тощо” [4, 59].

У процесі цілеспрямованої господарсько-економічної діяльності виявляється весь комплекс властивих людині психічних якостей: *інтелектуальних* (економічне мислення, здібності), *сенсорних* (господарське сприймання дійсності), *емоційних* (переживання, почуття), *вольових* (наполегливість, здатність долати труднощі) і под.

Що стосується економічної діяльності, то, з одного боку, висока чуттєвість українця часто бере верх над волею, що робить його характер “непродуктивним” у господарському відношенні [Там само]. Так, йому властива схильність до стабільного, “спокійного” життя, недооцінка інтелекту та власних можливостей, він не терпить “суху” ділову обстановку, здебільшого не виявляє інтересу до технічної діяльності. З іншого боку, духовність вважають передумовою матеріального добробуту людини, оскільки душевний занепад, як правило, призводить до господарсько-економічного “падіння”. Звідси, жвавість, емоційна вдача мали б забезпечити її повноцінне життя, добробут та економічний прогрес у відповідній діяльності.

Екс-президент України Л. Кучма характеризує психологічні якості українців наступним чином: “...Українці мають господарську жилку, але ось біда: між цією жилкою та налагодженим прибутковим господарством настільки велика ві-

дстань, що й досі її мало хто подолав. Згоден я також із тим, що українці швидше дбайливі, ніж марнотратні, але, як показали останні роки, це все ж не найбільш яскраво виражена наша риса. Навіть господар власної справи, якому сам Бог велів якомога скоріше переходити на енергозаощадження, на економію у всьому, часто-густо зберігає технології, що лишилися йому від часів майже безкоштовної електроенергії та дармового тепла” [10, 85].

Успіх у господарсько-економічній справі залежить, передусім, від *націленості людини на раціональне предметне перетворення об’єктів, процесів та явищ оточуючої дійсності*, тобто практичної спрямованості на предмет творчої праці. За таких умов господарсько-економічна чи трудова діяльність вимагає від людини не тільки максимальної активізації її предметних (зовнішніх) дій, але й розумових (внутрішніх). Аналізуючи характер взаємозв’язків між ними, Л. Виготський писав: “...Обидва види діяльності – мислення і реальна дія – не є віддаленими один від одного непрохідною прірвою галузей; насправді в об’єктивній реальності ми на кожному кроці спостерігаємо перехід думки в дію і дії в думку. Отже, і обидві динамічні системи – більш рухома, пов’язана з мисленням, і менш моторна, пов’язана з дією, – також не ізольовані одна від одної” [5, 249].

Перш ніж приступити до будь-якої діяльності, людина обмірковує її мету, зміст, засоби, принципи організації тощо. У її свідомості визріває план, схема певних дій. І навпаки, будь-яка мислительна операція була б зайвою без емпіричного досвіду. Як справедливо зауважив Л. Виготський, “прямий рух динаміки від актуальної ситуації до думки був би абсолютно марним і непотрібним, якби не існував і зворотній рух, зворотна перетворення поточної динаміки думки в жорстку й міцну динамічну систему реальної дії. Трудність виконання цілого ряду намагань... зв’язана з тим, що динаміку думки з її плінністю й свободою, потрібно перетворити в динаміку реальної дії” [17, 250].

Господарсько-економічне мислення характеризується *раціоналізмом*, тобто *спрямованістю на пошук оптимального варіанта організації виробничої чи іншої діяльності*, здатного забезпечити максимально можливі за даних умов результати при мінімальних затратах коштів, часу, людських ресурсів. Стосовно українського характеру ці якості яскраво проявляються лише в окремих випадках. І. Мартинюк зауважує, українці здавна показали себе як умілі й працьовиті трудівники, які “можуть прекрасно виростити врожай, виготовити продукцію, але не завжди можуть уміло цим розпорядитися – продати, обміняти тощо. Ро-

ками це за них робили інші, які або забирали товар від виробника, грабуючи його, або виступали в ролі посередника щодо його збуту. Через це так важливо сьогодні формувати людину ринку” [12, 104].

В основі духовних орієнтирів кожного народу лежать традиційні ідеали. Цей висновок переконливо доводить у своїх дослідженнях американець Дж. Гасфілд. Він зауважує, що для розвитку держави вкрай необхідно спиратися на традиційні для її населення вартості.

Кожна людина як представник етносу надзвичайно чутлива до свого походження, до тих духовних цінностей, носієм яких вона являється. Водночас вона – індивідуальність, тому не терпить свого узагальнення з цілим етносом чи народом. Звичайно, кожному окремому етносу притаманні індивідуальні національні якості характеру (позитивні та негативні), проте це не дає підстави узагальнено сприймати всіх представників того чи іншого народу, приміром, “всі вони такі”.

Так, деякі західні психологи вважають однією з особливостей російського національного характеру слухняність та смиренність, що пов’язують із тугим пеленанням немовлят у сім’ях. На Кавказі, приміром, дітей годують завжди після дорослих, чим змалку формують у них повагу та шану до старших членів родини. У традиційній українській сім’ї також першим за стіл завжди сідав і починав куштувати страви господар, а вже після нього – дружина та діти.

Схильність будувати своє життя не за рахунок інших зумовила таку цінність українців, як *працелюбність*. Своїми трудовими здобутками українці прославились у всьому світі. Приміром, українські емігранти на американському континенті створили й популяризували найдосконалішу систему сільського господарства, зокрема фермерства.

Численні етнографічні дослідження засвідчують віковичне прагнення нашого народу до приватної власності, землі, праці: "До землі український народ, як народ передовсім землеробський, почуває глибоку повагу, яка подекуди межує з обожненням. Землю величають звичайно святою і матір'ю, бо з неї створено першу людину, і вона годує всіх людей і тварин. Нею клянуться, причому цілують її або з'їдають жменьку землі.. – і ця клятва вважається найстрашнішою" [2, 268]. Як зазначає відомий історик І. Крип'якевич, давні слов'яни, зокрема українці, на яку землю не ступали б, "відразу ставили укріплені городи і біля них розводили господарство", а хліборобські традиції "йшли ще з часів неоліту" [9, 24].

Яскравим відображенням українського історико-культурного буття, носієм ментальності та втіленням національної душі народу слугує українська міфологія. Надаровані багатою фантазією й неабияким розумом, праукраїнці відобразили давні форми побуту та господарювання. Мабуть, не випадково серед зримих образів героїв міфології чільне місце належить Богу Господарю. За словами класика української літератури І. Нечуя-Левицького, "...український народ переніс із землі на небо форму сімейного побуту: між колядчаними божествами найясніше й найчастіше виступають: батько-господар, мати-господиня, дочка-панна, син-красний панич" [13, 5]. Світлий Бог українців Пан Господар – "гарний, пишний, гордий та багатий... На його дворі калинові й золоті мости, на дворі стоять понакривані столи... перед ним на столах стоять золоті свічі, золоті кубки з вином, лежать калачі з ярої пшениці. На Господареві сорочка, як лист, тоненька, як біль, біленька, випрана в Дунаї, висушена на туровому розі, викачана в церкві. Їздить він на білому коні..." [13, 9]. Даний опис характеризує світоглядні уявлення про виховні ідеали українців: "хліборобську душу" (пшеничні калачі як символ святості, добробуту, гостинності, здоров'я і, врешті-решт, – людського життя); їх прагнення до матеріального достатку (все асоціюється із золотом – "золоті мости", "золоті свічі", "двір обгороджений золотим терном") поєднується з високою духовністю, святістю, чистотою і вірою в красу й вічність, що символізує традиційне захоплення білим кольором, який вважали священним (колір хат-білянок, рушників, ритуальних предметів, одягу). "Біленька, як біль, сорочка" Бога Господаря, "біле личко", "білий світ", "білий день", "біле полотно" характеризують не лише душевну чистоту українців, але і їхні господарські якості ("сорочка, як лист, тоненька", "висушена на туровому розі"), зокрема, охайність, працелюбність, бережливість, винахідливість.

Як бачимо, в українців уявлення про духовні пріоритети асоціювались з формуванням людини-господаря, а народження дитини для кожної сім'ї було, передусім, народженням нового помічника. "Вітаючи народження дитини, люди завжди бажали, щоб було охоче і робоче" [19, 214). Відомі звичаї відрізання пуповини в новонароджених хлопчиків на сокирі, щоб у майбутньому був *добрим господарем*, у дівчаток – "на гребені" (який використовувався при прядінні), щоб була *доброю прялею*" [20, 220].

У процесі розвитку суспільства уявлення про традиційні ціннісні орієнтації того чи іншого етносу значною мірою трансформувались. Приміром, у сучасній літературі знаходимо суперечливі думки про притаманність українцям такої

якості, як працьовитість. Автор мотивує це тим, що будучи спадкоємцем споконвічного досвіду землеробства, в нашій державі сьогодні вирощують у середньому вдвічі нижчі врожаї всіх культур, аніж колеги з розвинених країн світу. Більше того, за даними статистики, нині в Україні на одного виробника матеріальних цінностей припадає аж сімнадцять споживачів, які, не виробляючи жодних благ, розпоряджаються ними. Це слугує лише одним із прикладів прихованого неробства українців [15, 67].

А. Паламар прийшов до висновку, що українці генетично не можуть бути працелюбними (!), оскільки вони триста років працювали не на свою державу й не на себе, тобто у ролі наймита [15, 64]. Історія і суспільна практика містить чимало яскравих фактів, коли етнічні українці в силу різних обставин соціально-політично, економічно чи інтелектуально слугували, крім своєї, іншим націям і державам – В. Вернадський, І. Сікорський, П. Чайковський, М. Паращук, М. Гоголь, В. Короленко та ін.

З утратою, в першу чергу, інтелектуальної власності людина втрачає не лише сенс буття, а й вдячність предкам за спадщину, можливість ставити перед собою високу ціль, здатність до творчості. У свій час Піфагор висловив думку про те, що громадянин без майна не має батьківщини. Виконуючи функції наймита, людина звикає все робити “стук-грюк – аби з рук”. Для порівняння: німецький працівник понад усе дбає про якість виготовленої продукції та пишається гаслом “Зроблено німцем – відмінно зроблено”.

Професіоналізм людини залежить від рівня її освіченості, інтелектуалізації фізичної праці, про що добре дбають у розвинених країнах світу. Приміром, “у ста найбільших корпораціях Німеччини 40 відсотків менеджерів є докторами наук” [15, 65]. Японія перетворюється в суспільство інтелігентів, вступивши в ХХІ століття з обов’язковою вищою освітою; в США нині навіть у сільському господарстві втричі більше дипломованих спеціалістів, ніж в українських колгоспах...” [15, 59]. Це слугує одним із чинників соціально-економічного прогресу низки цивілізованих країн.

Вивчаючи ціннісні орієнтації українців, варто зазначити, що міра притаманності їм тих чи інших якостей є цілком умовною. Приміром, працьовитість. Як зауважує А. Баронін, навіть постановка питання: “Чи всі народи однаково працелюбні?” є ненауковою, оскільки не існує народу, який би не працював. Проте види трудової діяльності, роль і місце праці в системі соціальних цінностей різні. Зрозуміло, що твердження “українці – народ працьовитий” може ви-

кликати протиріччя, оскільки воно істинне в залежності від того, з яким народом (нацією) порівнювати цю якість. Зазначмо, що якась одна риса народу, яка взята відокремлено від інших, не може бути унікальною. За автором, унікальною є структура психологічних особливостей нації. Тому, характеризуючи досвід української нації, доцільно враховувати міру вираженості притаманних їй ціннісних орієнтацій [1, 77]. Так само різні народи прагнуть виховати своїх дітей працюючими, проте різниця полягає в способах вирішення цього завдання.

Отже, суперечливі думки стосовно традиційної української працюючості є поодинокими, схильні до тези, яку висловлює І. Підласий: "... Гріх нам сьогодні не спробувати через цей стрижень (*працюючість* – О. Б.) відродитися як велика нація" [16, 10].

Г. Лебон зазначає, що вибірково взяті тисяча французів, тисяча англійців і тисяча китайців закономірно відрізняються один від одного. Проте вони в міру расової спадковості характеризуються загальними властивостями, на основі чого можна спроектувати ідеальний тип француза, англійця чи китайця аналогічно ідеальному типу [11, 22].

Створюючи психолого-педагогічну модель ідеального українця-господаря, не можна не враховувати його природну схильність до *індивідуалізму*, що виявляється в прагненні до самостійності й незалежності в особистому економічному житті. Він – типовий власник і не може вести своє господарство спільно з родичами чи друзями. Спільне господарювання здебільшого не дає позитивних результатів ще й через дріб'язкову *амбіційність* українця. Згадаймо хоча б "Кайдашеву сім'ю" І. Нечуя-Левицького. Отже, для українця власна, хоч і вбога хатина, краща за чужі багаті палаци. "Збудуй хату з лободи, а в чужую не веди, бо чужая така, як свекруха лихая", – співається в народній пісні. Спільна праця українців можлива лише на засадах добровільності як форма колективної трудової взаємодопомоги, про що свідчать толоки, які влаштовували при будівництві хати, у жнива, а також чумацькі валки, артілі, кооперативи.

Волелюбний індивідуалізм ("Моя хата скраю"...) не завжди на користь оточуючим, тим паче, коли він наближений до *егоцентризму* – "замикання" в сферу власного "Я", нехтування суспільними інтересами аж до повного самовідокремлення. Це часто проявляється в байдужості до всього, що стосується особистісних цілей людини, соціальному песимізмі, крайньому кар'єризмі.

Описуючи український характер, Л. Кучма акцентує на таких якостях, як упертість, кар'єризм, хитрість, черствість, буквоїдство, згадує думку свого земляка: “Ми люди бідні, ми люди темні, нам аби гроші та харчі хороші” [10, 79]. Проте події, що відбулися в Україні наприкінці 2004 року, переконливо засвідчили: “темні” люди можуть несподівано швидко прозріти, отримати повагу й підтримку більшості країн світу як борці не за “харчі хороші”, а за демократію, свободу, чесне й вільне господарювання в своїй державі.

“Нація характеризується спільністю історичної долі, якої українцям завжди бракувало”, – зазначає Г. Філіпчук [20, 229]. Закарпаття і Волинь, Галичина і Крим, Буковина й Наддніпрянщина століттями не були єдиною спільнотою. Народ, розділений чужими державними кордонами, був позбавлений можливості творити власний загальнонаціональний ідеал гуманізму, демократії, громадянськості відповідно власній історії, традиції, культурі, моралі [Там само]. Мабуть, довготривалий бездержавний стан деякою мірою пояснює егоцентризм українців, надмірне прагнення до відокремлення, приватної власності та бездіяльність на шляху досягнення своїх цілей.

Невід'ємною складовою характеру істинного господаря є *самовідповідальність, національна самосвідомість, гордість за свій народ*.

Фахівець у галузі етнопедагогіки Г. Волков фундамент виховного ідеалу вбачає у формуванні національної гідності людини. У педагогічній системі багатьох народів домінує думка про те, що кожен своєю поведінкою не повинен давати причини погано думати про свій народ: “Будь таким, щоб по тобі достойно судили про твій народ...” [6, 49].

Перші “паростки” національного самоусвідомлення більшість учених виявляють у 3–4-річних дітей. Ж. Піаже зауважує, що перші фрагментарні й несистематичні знання про свою етнічну приналежність дитина отримує у 6–7 років, а в 8–9 років уже чітко ідентифікує себе зі своєю етнічною групою на основі національності батьків, місця проживання, рідної мови, культури тощо. Приблизно в цей час пробуджуються національні почуття, а в 10–11 років національна самосвідомість формується вже в повному обсязі. В якості особливостей для різних етносів дитина виділяє унікальність історії, мови, традицій побутової культури та ін. [22].

Ми живемо в багатонаціональній державі, де кожен четвертий громадянин не є етнічним українцем. Природно, що абсолютної рівності між націями не існує, навіть в межах етносу одна особа посідає вищий соціальний статус по

відношенню до іншої. Німецький психолог З. Фрейд стверджує, що на ґрунті етнічної диференціації завжди будуть війни, оскільки в кожній людині закладена природна агресія, щоб захистити себе і своїх близьких від ворогів. На мові біології, етнос – це “видові відмінності” між людьми як між популяціями представників тваринного світу [22]. Цікавою є ідея Л. Гумілева про те, що в представників одного етносу рух біотоків настроєний однаково. Це духовно зближує членів даного етносу один до одного [Цит. за: 1, 71]. Проте етнічні інтереси, полікультурне середовище мають слугувати консолідації Українського суспільства заради господарсько-економічного відродження.

Кожна етнічна спільність у своїй поведінці та діяльності керується власними правилами, що виявляються в моралі, звичаях, досвіді виховання дітей, ведення господарства. Деякі психологи вважають, що людині по крові передаються основні національні якості характеру, які є результатом спадковості. Інші вчені схильні до думки, що “національність – це феномен соціальний, а не біологічний” [22]. Явище, коли в залежності від середовища функціонування традиційні ціннісні орієнтації значною мірою асимілюються, простежується, приміром, у психологічній структурі української діаспори. Більшість етнічних українців, які тривалий час проживають за кордоном, практично повністю втратили ті психолого-педагогічні якості, що були притаманні їхнім предкам. При цьому через відсутність зв’язку з автохтонною українською культурою і суспільством вони набули якостей, характерних для корінного населення країни проживання. Це стосується, передусім, їх господарсько-економічних якостей – практицизму, пунктуальності, економічного мислення, здатності до ризику, підприємливості, прагнення до постійного покращення свого добробуту тощо.

На думку Л. Орбан-Лембрик, результативність будь-якої діяльності, в тому числі й господарсько-економічної, значною мірою залежить від впливу традиційних етнокультурних норм спілкування на ділову взаємодію людей. “З одного боку, сам факт усвідомлення національно-психологічних особливостей своєї групи не містить у собі упередженості проти інших етнічних груп, однак, якщо від констатації цих відмінностей перейти до оцінки іншої групи, то можливі викривлення в оцінці останньої. Отож, хоч існує “гіпотеза контакту”, згідно з якою безпосередня ділова взаємодія і спілкування між представниками різних етнічних груп знижує етноцентризм і оціночну стереотипність, а часом і руйнує мі-

жетнічні стереотипи, далеко не кожні ділові контакти сприяють покращанню відносин. Саме тому ефект взаємного непорозуміння може бути знятий лише за умови дотримання певних вимог у взаємодії: визнання безумовної рівності сторін, наявність обстановки відкритості й довіри у спілкуванні, повага до традиційних норм, способу життя тощо” [14, 4]. Так, українські підприємці надмірно обережні в прийнятті важливих економічних рішень, вони часто бояться ризику, що призводить до обмеження ініціативи, на відміну від напористих і дещо агресивних американців. Окрім того, підприємливого українцю шкодить його поступливість при веденні ділових переговорів з представниками інших етносів, що часто-густо сприймається як прояв слабкості.

Як бачимо, кінцеві результати підприємницької діяльності детерміновані національною культурою, зокрема особливостями етносередовища – мови, фольклору, звичаїв, традицій, релігії, виховання. Народу, в залежності від природних умов, в якому формувався етнос, притаманна схильність до індивідуальних чи колективних форм господарювання [18]. С. Суглобін вважає, що вплив етнічних чинників на господарсько-економічну діяльність українців у сучасних умовах стають малопомітними, так як розширюється міжнаціональний ринок розподілу праці [Там само]. Тому українці, для яких характерні професії сільськогосподарського спрямування, захоплення народними ремеслами й промислами, нині працюють в інформаційному просторі, сфері промислового виробництва та обслуговування. Проте формування істинного господаря невіддільне від плекання низки особистісних цінностей, зокрема національної самосвідомості, гордості за приналежність до свого народу, любові до рідної землі, цілеспрямованості, наполегливості, відповідальності, раціоналізму, творчого мислення, бажання працювати заради підвищення добробуту українців.

Отже, з огляду на згадані вище психолого-педагогічні та етнографічні дослідження, а також враховуючи твори письменників про народне життя (І. Котляревського, Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, М. Костомарова), можна виокремити етногосподарські цінності українців: працьовитість, висока працездатність, економність, любов до своєї землі, дбайливе ставлення до природи, витривалість, охайність, гостинність, раціоналізм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баронин А.С. Этническая психология. – К.: Тандем, 2000. – 264 с.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах і віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування - К.: Фірма “Довіра”, 1993. – 414 с.
3. Ващенко Г. Виховний ідеал.– Полтава: Ред. газ. “Полтавський вісник”, 1994. – 191 с.
4. Вишневецький О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси. – Львів: Львів. обл. наук.-метод. ін-т освіти; Львів. обл. пед. т-во ім. Г. Ващенка. – 1996. – 238 с.
5. Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – 1984. – Т. 5.– С. 249.
6. Волков Г. Н. Этнопедагогика: Учебн. для студ. сред. и высш. пед. учебн. заведений. – М.: Изд. центр “Академия”, 1999. – 168 с.
7. Дьячковский К. Д. Единство этнопедагогики и этносемиотики: Тезисы конференции. Електронна версія: <http://sitim.sitc.ru/Conferences/CultEdu/tesic/22.html>.
8. Конституція України. – К.: Право, 1996. – 54 с.
9. Крип'якевич І. Історія України / Відп. ред. Ф. Шевченко, Б. Якимович. – Львів: Світ, 1994. – 518 с.
10. Кучма Л. Україна – не Росія. – М.: Время, 2003. – 530 с.
11. Лебон Г. Психология толп. – М., 1998.
12. Мартинюк І. В. Національне виховання: теорія і методологія: Метод. посібник. – К.: ІСДО, 1995. – 160 с.
13. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. – К.: АТ “Обереги”, 1992. – 88 с.
14. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціокультурні та етнопсихологічні особливості спілкування // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – Вип. 8. – Ч. 1 – С. 3–19.
15. Паламар А. Третя руйна: Роздуми над недолею. – Київ-Харків-Тернопіль – Нью-Йорк, 1988. – 252 с.
16. Підласий І. Ідеали українського виховання // Рідна школа. – № 4 (844). – Квітень, 2000. – С. 6-13.
17. Розин В. М. Исследование мышления в работе Л. С. Выготского “Мышление и речь” // Психологический журнал. – М.: Наука, 1997. – Т. 18. – № 5. – С. 250.
18. Суглобін С. Господарювання етнічне // Етнічний довідник. Див.: <http://socd.univ.kiev.ua>.
19. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. - К.: Либідь, 1994. – С. 214.
20. Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С.П.Павлюка, Г.Й.Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1994. – С. 220.
21. Філіпчук Г. Г. Громадянське суспільство й освіта в контексті глобальних і етнонаціональних процесів // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002: Зб. наук. праць до 10-річчя АПН України. – Ч.1. – Харків: ОВС, 2002. – С. 227–241.
22. Якупова Н. Нации нового тысячелетия. Електронна версія: <http://vatandash.ufanet.ru>.

2. Господарсько-економічне виховання в історії української етнопедагогічної думки

Для українців життя – це насамперед вільна праця, творчість. В українській наївно-натуралістичній філософії кожну людину оцінювали як компоненту загальної світобудови, призначення якої – проявити свою сутність індивідуально-особистісною активністю в праці. “Першопочатково на інстинктивно-рефлекторному рівні, ініційована необхідністю задовольнити свої біологічні потреби, а потім, з поглибленням морально-етичного усвідомлення своєї сутності, людина прийшла й утвердилась у визнанні праці як найбільшого обов’язку, концентрувавши його у формулі про те, що “Людина народжується для праці, як птиця для польоту” [23, 63].

Господарське виховання дітей здійснювалось в сімейно-родинному середовищі. Батьки прагнули навчити дитину працювати самостійно, орієнтуючись на її особистісні сили, здібності й уподобання. Проблема підготовки української молоді до праці вирішувалась народною виховною практикою у двох аспектах: **1) оволодіння кожним індивідом певними виробничо-господарськими знаннями, вміннями й навичками; 2) формування позитивного ставлення до предметів матеріальної та духовної культури як результату трудової діяльності людини й морально-психологічної готовності працювати.**

Досліджуючи історію української етнопедагогіки не можна не враховувати такі історичні процеси, як татарське іго, турецька і польська експансія і т.п., що слугувало визначальним чинником формування національних особливостей українців. Це означає, що вивчення української етнопедагогіки невіддільне від середовища її функціонування: практично кожна подія в історії залишає свій відбиток в культурі, психології, життєдіяльності етносу.

Вивчаючи історію України, переконуємось у тому, що наша держава завжди була хліборобською: вже в князівському періоді, не зважаючи на посуху, надмірні дощі та наліти сарани, українське збіжжя експортували у Візантію, Литву та інші країни.

У Княжу добу виховання дітей зводилось до підготовки їх до самостійного життя та праці. В школах, що створювалися при храмах і монастирях за часів князювання Володимира і Ярослава Мудрого, навчання дітей підпорядковувалось формуванню в них народного світогляду, **оволодінню основами хліборобської культури, вихованню цінностей, необхідних для успішного ведення господарства через глибоке розуміння сільськогосподарського календаря.**

В “Ізборнику” князя Святослава (1073 і 1076 рр.) та визначній пам’ятці педагогічної думки ранньосередньовічної Київської України-Русі “Повчання” Володимира Мономаха (1096 р.) розкривається **ідея необхідності господарсько-трудового навчання, ролі праці в житті людини, позитивного прикладу дорослих у вихованні дітей** та ін. З “Повісті врем’яних літ” – першої енциклопедії педагогічної думки Київської України-Русі княжої доби, написаної літописцем Нестором, – дізнаємось про гуманітарні основи виховання, зокрема значення родинного виховання дітей та молоді, добрі починання й почуття сімейного середовища, традиції життєдіяльності певних племен, що в процесі розвитку людності поступово переростали в характерні риси менталітету української нації.

У релігійно-культурній атмосфері існуючих шкіл всяко прославляли працю й суворо засуджувалось ліниство: “Лінивощі всьому (всякому гріху) мати, – що вмієш, те забудеш, а чого не вмієш, не научишся... Нехай не застане тебе сонце на постелі!” – пише Володимир Мономах [Цит. за: 2, 113]. Конкретизуючи свою програму поданням порад щодо виховання дітей, князь наголошує на необхідності “постійно працювати і не лінитися”.

Звеличуючи трудові якості людини, письменники княжих часів акцентували увагу й **на активності в приватному житті, розумовій праці**. Так, взірцем любові до інтелектуальної діяльності був сам Данило Заточник: “Я, княже господи-не, ні за море не ходив, ні у філософів не вчився, але був я та бджола, що падає на різні квіти і робить медяні стільники; так і я, по багатьох книгах, збираючи солодощі словесні й розум, з’єднував їх, як міх води морської, не від свого розуму, а від Божого Промислу” [Там само].

Монголо-татарська навала та панування азійських колонізаторів призвели до занепаду політико-економічного та культурного життя України, чималих втрат зазнало шкільництво. Проте освітній фундамент, закладений етнопедагогікою Княжої доби, виявився міцним. Ідеї навчання й виховання дітей, знайшли своє продовження в Галицько-Волинській державі як спадкоємниці Київської Русі, відбулось істотне зближення із західною педагогічною культурою. Як і колись, панували особлива пошана до школи, книги, вчителя. В трудовому вихованні дітей виділилась педагогіка народного календаря. В українській родині, де панував культ праці, до збору врожаю були залучені всі її члени. Наймолодші здебільшого допомагали батькам у випасанні худоби, тому навчальний рік у школах розпочинався 1 грудня, в День Святого Наума – покровителя знань, тоб-

то після завершення всіх сільськогосподарських робіт та припинення випасання худоби.

Особливо інтенсивного розвитку господарство України зазнало в козацькій державі після революції 1648 року, коли сільське господарство оживили малі господарі-власники. У цей час значно розширилась міжнародна економічна торгівля і створились передумови для самостійного господарювання на світовому рівні. Проте Московський уряд приклав усіх зусиль для того, щоб зламати традиційне прагнення українців до економічної, а, значить, і політичної автономії. І тільки починаючи з XV–XVI ст., а далі – XVIII ст. українцям знову відкрився простір для піднесення господарства, а разом з ним і свого добробуту.

У Західній Україні, починаючи з другої половини XVIII ст., засновано низку економічних установ (Народня Торгівля 1883, Дністер 1892, Сільський Гоподар 1898, Крайовий Кредитовий Союз 1898, Крайовий Ревізійний Союз 1904, Союз молочарських спілок 1904...), що розгортали свою діяльність по всій країні й допомагали селянству та міщанству піднімати добробут [7, 291].

В окреслий період на заході країни з'явилося розмаїття періодичних видань господарсько-економічного спрямування, зокрема:

– *“Господар”* – перший український практично-науковий двотижневик, присвячений господарству і промисловості, виходив у Львові 1869–1872 рр. (Ред. С. Шехович);

– *“Господар”* – газета, присвячена економічним справам, виходила у 1898–1913 рр. (о. І. Негребецький);

– *“Господаръ и Промышленникъ”* – господарська газета, виходила 1879–1882 рр. в Станиславові і 1883–1887 рр. у Львові (Ред. А. Ничай, А. Глодзінський, В. Нагірний);

– *“Господарська Часопись”* – двотижневик товариства *“Сільський Господар”*, виходив у Львові у 1910–1918 і 1920 рр. З 1921 р. змінив назву на *“Господарсько-Кооперативний Часопис”*, ілюстрований тижневик, виходив у Львові з 1921–1944 рр.; з перервою 1940–1941 рр. та ін. [7, 419].

Широка палітра господарсько-економічних видань засвідчує тяжіння нашого народу до нового, вищого рівня господарювання, самовдосконалення набутих умінь та навичок, введення новітніх на той час економічних технологій, розвитку господарсько-економічного мислення та підприємливості. Ці прагнення широко відображені в педагогічних творах згаданого періоду.

Так, проповідник етнопедагогічних ідей XVIII ст. в Україні Г. Сковорода гостро виступає проти соціальної нерівності, паразитизму пануючих класів, звеличує працю трудового люду. В притчі “Вбогий жайворонок” він критикує позицію Салакона та йому подібних, які вважають, що праця є “не всякому добру батько”. На прикладі згаданого персонажа автор ілюструє як через неробство людина зазнає духовно-морального падіння.

На думку педагога-філософа, в суспільстві не повинно бути трутнів, утриманців. Неробство, лінивість Г. Сковорода називає соціальним злом. У байці “Змія і Буфон” він робить висновки: “Чемь лучшее добро, тем большим трудом окопалось, как рвом. Кто труда не перейдиот, и к добру тот не прийдіот” [20, 95]. Будучи справжнім патріотом своєї батьківщини, він глибоко переконаний в тому, що українці заслуговують на краще життя, мріяв про поліпшення добробуту трудового народу. “Кто не любит хлопот, должен научиться просто и убого жить” – зауважує Г. Сковорода в байці “Чиж та Щиглик” [20, 90]. Народний учитель вперто закликає батьків змалку виявляти у своїх дітей природні задатки й здібності до того чи іншого виду трудової діяльності та привчати їх до “сродної праці”. Він неодноразово засуджує тих батьків, які не вчать дітей життєвій мудрості, наставляють їх до неробства, чваньковитості й егоїзму. Таким батькам педагог протиставляє образ Немеса, який виховує в дітей найкращі особистісні цінності – любов, скромність, працьовитість, розсудливість та ін. (притча “Вбогий Жайворонок”).

В дусі етнопедагогічної мудрості Г. Сковорода закликає плекати в дітей помірність бажань, вважаючи, що “надмірність породжує пересиченість – нудьга ж – душевний смуток, а хто хворіє на це, того не можна назвати здоровим (З листа до М. Ковалинського, 9 липня 1762 р.).

Популяризатором етнопедагогічної мудрості в Україні, зокрема на Закарпатті, був О. Духнович. Народний педагог акцентував увагу на оволодінні дітьми життєво необхідними знаннями, уміннями й навичками через залучення їх до праці. На його думку, діти повинні завжди займатись якимись корисними справами, інакше неорганізоване дозвілля, тобто безділля, призведе до лінивства, злих вчинків, пустослів'я та інших негативних явищ в їхній поведінці. О. Духнович радить привчати зростаючу особистість до праці в саду, на городі, по господарству та ін. “Землеробство для людини є природною вправою, воно... сили зміцнює, розум розвиває, також приносить користь людині. Для того також потрібно їсти, щоб всюди до школи належала більша загородка (город) або сад, в

якому діти могли привчатися до науки правильного землеробства впражнялися...” [10, 134].

Поруч із завданнями виховання дитини в праці і через працю, гостро стояло питання розвитку господарської практичності у дітей та молоді, відповідного мислення, сприймання дійсності, на що неодноразово акцентував увагу К. Ушинський. Він був глибоко переконаним, що задачі, які розв’язують діти, повинні мати прикладне спрямування. Вивчаючи досвід роботи з дітьми в Швейцарії, педагог прослідкував, як арифметичні задачі приводять їх “до розуміння економічної діяльності”. З цього приводу він зазначав: “...Один швейцарський наставник вирахував з класом, скільки коштує хлібина, яку діти з’їли за сніданком, і чому вона стільки коштує. Це був найцікавіший урок і до того ж найкорисніший: діти ознайомилися не тільки з цінами, що входили до складу ціни хліба та її устанавленні: вони дізналися, скільки бере мірошник і чому він бере стільки, яка винагорода дісталася булочнику і чому та ін.” [19, 34].

Водночас український педагог застерігав: “...У кожного народу є своя особлива національна система виховання, своя особлива мета, і свої особливі засоби досягнення цієї мети” [28, 47]. К. Ушинський першим поставив народну педагогіку на досі небувалий п’єдестал пошестей, обґрунтував правомірність вживання цього поняття в науковій термінології. В педагогічній системі вченого **господарсько-трудова виховання виступає основою всіх напрямів виховання**. Психолого-педагогічні механізми організації навчально-трудова діяльності дітей достеменно розкрито в статті “Праця в її психічному й виховному значенні” (1860). Основне покликання трудового виховання полягає в тому, щоб “розвинути в людині звичку й любов до праці” [29, 107].

Фундатор вітчизняної теорії і методики дошкільного виховання С. Русова, аналізуючи дві системи початкового навчання та виховання (Монтессорі і Декролі), приходять до висновку, що в основу виховання української дитини має лягти принцип, що пронизує обидві згадані системи, – принцип **автонавчання, пробудження власних інтелектуальних сил працею самої дитини** [6, 20]. Водночас дослідниця акцентує на тому, що національній школі потрібна така педагогічна система, яка б відповідала темпераментові української душі, “яка б найкраще сприяла найширшому інтелектуальному розвитку дитини” [Там само]. Для цього, на її думку, “...ми мусимо взяти у Монтессорі принцип волі, свободи для кожної дитини для виявлення її власних змагань, власних інтересів і творчих сил”, а з системи Декролі запозичити ідею розвитку у дітей “цілих ланцюгів асо-

ціацій, уявлень, зв'язаних з життям в найширшому його розумінні”, що слугує засобом розвитку у них уміння синтезувати в одному проекті низку спостережень, ознак, одержаних аналітичним шляхом, і виявляється “в ручній праці у формі готового проекту” [Там само, 20–21]. С. Русова небезпідставно зауважує, що прогресивні ідеї зарубіжних педагогічних систем мають “націоналізуватися” в наших навчальних установах і “дати нашим дітям... найкраще виховання” [Там само].

У своїх педагогічних творах вона акцентує увагу на тому, що часто-густо в дітей не спостерігається яскраво вираженої позитивної мотивації до праці: “Діти нудяться без усякої праці, без заняття,... їх вабить витворити щось своє, в праці вилити своє переживання...” [18, 53]. Водночас в окремих навчальних закладах мають місце ситуації, коли “діти нудяться господарською працею” (йдеться про посильні для дітей види трудової діяльності – прибирання в іграшковому кутку, розкладання посуду до обіду та прибирання столу тощо) [Там само]. Дослідниця чітко виділяє головну причину цього негативного явища – невдала організація дитячої праці. З цього приводу вона зазначає: “...Все залежить від того, як ми організуємо працю дітей: насамперед треба, щоб вона була для дітей цікавою, викликала і своїм процесом, і призначенням цікавість; треба щоб вона не була одноманітною ані механічною, а навпаки, керувалась би дитячою творчою думкою, тільки з деякою нашою технічною допомогою; не треба, щоб вона затягалася на довгий час або втомлювала дитину” [Там само, с. 54] (*Виділено нами – О.Б.*).

Як бачимо, чітко простежується думка С. Русової про те, що будь-яка фізична праця повинна викликати у дитячій душі насолоду, морально-психологічне задоволення від процесу та її результатів. “Важка праця, – зазначає педагог, – повинна бути непомітною для дитини”, приємною і “нею не треба зловживати”. Інакше сама “праця втратить свою привабливість, а нова педагогія, нові соціальні умови життя вимагають, щоб праця стала ґрунтом і нового життя і, відповідаючи інстинктові (рухливості) дитини, була нею апробована і виконувалась з приємністю” [Там само].

Подібні думки стосовно господарського виховання дітей та молоді висловлює Г. Ващенко. Провівши значну частину свого життя в еміграції, в творах “Завдання виховання української молоді” та “Виховний ідеал” учений закликає педагогічну громадськість України до формування в дітей та молоді господарської активності, високої культури праці, систематичності виконання

ними трудових доручень. Професор наголошує на необхідності формування в дітей потреби працювати, починаючи із самообслуговування. З цього приводу він зауважує: “Уже починаючи з 4–5 років, дитина мусить по мірі своїх сил обслуговувати себе і де в чому допомагати старшим...”. Окрім того, “слід боротись з дитячим егоїзмом” і формувати у її свідомості культуру споживання, тобто розумне розмежування потреб і бажань, оскільки поряд з нею існують ще й інші люди, які теж мають свої потреби і права [2, 179]. Тому, як зазначає педагог, “молодь треба виховувати так, щоб для неї на першому місці стояли обов’язки, а потім уже права” [Там само]. Ставлення людини до виконання постійних господарсько-трудових обов’язків є одним із визначальних критеріїв оцінювання рівня розвитку її господарської культури.

Впродовж ХХ століття ставлення педагогів до господарського виховання молоді в силу конкретно-історичних умов, що склалися, неодноразово змінювалося. У віддаленому минулому воно складало одну з актуальних проблем педагогічної науки і навчально-виховної практики. Згодом інтерес дослідників до нього з певних причин істотно спав, що зумовлено двома головними обставинами.

Перше. До початку минулого століття головним засобом виховання більшості дітей, особливо у сільській місцевості, була їх фізична праця у домашньому господарстві, яка слугувала визначальним чинником формування їх господарності.

Подальший інтенсивний розвиток науки і техніки, їх широке використання в практиці, механізація та автоматизація виробничих процесів, розробка і застосування нових технологій зумовили об’єктивну потребу в інтелектуалізації фізичної праці. Її зміст зазнав істотних змін. До вирішення складних господарських проблем стали причетними науковці, інженери, технологи, агрономи, висококваліфіковані фахівці інших професійних профілів. У сфері матеріального виробництва почали ширше застосовуватись найновіші досягнення науки й техніки, в тому числі електронно-обчислювальні машини, комп’ютери тощо. Інтеграція сільськогосподарського виробництва з промисловим призвела до створення так званих агропромислових комплексів. За таких обставин господарська діяльність, під якою традиційно розуміли працю людини в сільськогосподарському виробництві, наповнилась новим змістом. “Господарською” почали називати не тільки працю сільських трудівників, котрі своїми руками вирощують ті або інші сільськогосподарські культури чи займаються

тваринництвом, але й працю механізаторів, агрономів, зоотехніків, ветеринарів, інженерів, науковців, фахівців багатьох інших професійних профілів, праця яких безпосередньо чи опосередковано спрямована на вирішення господарських проблем.

Більше того. Титула “господарської” набула праця й тих, хто займається транспортуванням продуктів виробництва, їх транспортуванням, переробкою, збереженням, збутом тощо. Нарешті, що дуже важливо, господарським називають також раціональне користування продуктами виробництва, їх споживання у найширшому значенні цього слова.

У контексті такого розуміння сутності господарської діяльності поняття “господарність” застосовується для характеристики будь-якої людини (незалежно від її професії) бодай на тій лише підставі, що вона неодмінно є споживачем продуктів виробництва. А в повсякденному використанні предметів матеріальної й духовної культури найбільшою мірою виявляється господарність людини чи її антипод – безгосподарність.

Інтелектуалізація виробничо-трудової діяльності призвела до того, що фізична праця поступово втратила властиву їй роль найголовнішого засобу підготовки зростаючих поколінь до самостійного дорослого життя. Її потіснило масове навчання дітей та молоді у загальноосвітніх школах. І навіть навчальну працю учнів, на яку покладалось завдання їх трудового виховання, у середині 30-х років було повністю витіснено зі школи, про що свідчить масове закриття шкільних майстерень, вилучення з планів школи праці як навчального предмету, посилення уваги до проблем “інтелектуалізації виховання” школярів тощо.

Така переорієнтація у вихованні підростаючих поколінь, їх відлучення від фізичної праці не могли не викликати настороженості вчителства з приводу можливих негативних наслідків, зумовлених відривом школи від господарського життя. Після революційний час характеризується ліквідацією приватної власності на землю та засоби виробництва, тому закономірно, що господарська підготовка підростаючого покоління носила специфічний характер, орієнтуючись на ідею “всенародного добра”. Проте на теренах Галичини, яка до 1939 року перебувала під владою Польщі, ще деякий час існував господар-власник. Господарське виховання підростаючого покоління тут реалізувалось через педагогічні організації такі, як “Просвіта”, “Рідна школа”, а також існуючі тоді фахові школи.

Освітняни Галичини виявили особливу розсудливість у плані навчання і виховання зростаючої особистості. Вони впевнено виділили одним із пріоритетних напрямів виховання особистості підготовку до самостійного практичного життя. “До повного завершення гармонії духа й тіла класичного виховання конче сьогодні суспільно-господарська культура молоді і то не тільки у фахових школах, яких нам треба якнайбільше, але й у загальноосвітніх...” [3; 127]. (Виділено нами – О.Б.).

Завдання школи полягало у формуванні людини, яка орієнтувалася б “в ділянках господарського та громадянського життя”... [15, 119]. Місяць травень, наприклад, був присвячений пропаганді нового, інтенсивного господарства. Учні цей час жили гаслом: “Мушу сьогодні щось доброго зробити для рідної хати”. Діти збирали гусениці з дерев та капусти, годували рибу, поливали розсаду, допомагали на пасіці тощо. Жовтень був місяцем книжки і ощадності (“Шануй книжку, шануй, брате, не лінуйся прочитати!). У вільний від праці час учні читали господарські книжки й часописи: “Господарський порадишник”, видання “Сільського господаря” та ін., а також брали участь у бесідах на господарсько-економічну тематику, які називали “балачками” (Твій дідо мав 30 моргів землі, розділив і тато дістав 7. Тато поділить і ти дістанеш 1 або 2. Як будеш жити? Мушиш якось два рази краще господарювати, як дідо і як батько, бо не вижиєш) [16, 128–131].

Як бачимо, у цих ідеях закладено глибокий економічний зміст, спрямований не лише на виховання працелюбності, дбайливості, а й розвитку господарського мислення школярів.

Продовжуючи тему господарського виховання у Галичині, зазначмо, що І. Глушинський (Тернопіль) акцентував увагу на ідеї “ощадности” як складової якості господарської культури людини, що виявляється, у першу чергу, у так званих “шкільних щадницях”. Цією справою у свій час зацікавилось і краєве товариство “Ощадність”, яке займалось не лише підрахунками фінансової сторони, але й вивченням педагогічної справи.

Досліджуючи згадану проблему, І. Глушинський зауважував, що одні бачать в “ощадности” особисту рису характеру людини, а для інших – це ознака “далекозорости”, забезпечення на “чорну годину”. “Ще інші видять в ній “інтерес” забезпеченої льокати капіталів і їх приросту через дописування відсотків... Зимна-проворна голова і бодай тепле якщо не горяче серце, ось зра-

зок діяльного в життю громадянина”[4, 88–89]. Але наведені думки не вичерпують повного значення того господарського чинника, яким є “ощадність” [4; 89].

Ідея орієнтації школи на господарське життя знайшла своє втілення у документах Першого Педагогічного Конгресу, що відбувся у Львові в 1935 році. Зокрема, у його рішенні серед інших ставились й такі завдання:

- “...наблизити нашу школу до потреб нашого господарського життя;
- виховувати в молоді ті прикмети характеру, що саме збільшують господарську життєздатність людини;
- видвигати ширше господарську освіту в усіх загальноосвітніх школах;
- завести в усіх школах правдиві учнівські кооперативи, (крамничі і щадничі)...” [24, 167].

На жаль, ці ідеї не були реалізовані на практиці, бо з 1939 року галицьке шкільництво увійшло до радянської системи освіти і розвивалося за її законами.

У 1958 році українське вчительство розпочало перебудову системи освіти відповідно до Закону “Про зміцнення зв’язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР”. У школах вводилися нові навчальні плани і програми, де визначався характер політехнічної освіти в середній школі. Ними передбачалося навчання ручній праці в початковій школі, праці в навчальних майстернях та на пришкільній ділянці в V–VIII класах; вивчення наукових основ сучасного виробництва у навчальних предметах фізико-математичного й біолого-географічного циклів; введення курсу “Основи виробництва” в старших класах та ін.

Таким чином, **політехнічна підготовка стала чи не найважливішим завданням школи**, що негативно позначилось на інтелектуальному розвитку учнів. Цікаві ідеї господарського виховання не були повною мірою реалізовані у шкільній практиці також через відсутність відповідної матеріальної бази та необхідних умов для продуктивної праці дітей та молоді. З кінця 50-х і до початку 90-х років господарське виховання в окремих його елементах школа здійснювала хіба що у контексті вирішення таких проблем, як **поєднання навчання з продуктивною працею, трудове навчання учнівської молоді, економічна освіта** та ін. Але воно **не розглядалося як важливе завдання загальноосвітньої школи**.

Питанням зв’язку навчання з продуктивною працею в цей період значну увагу приділяв відомий педагог А. Макаренко, без чого, на його думку, неможливий повноцінний розвиток особистості. З огляду на сучасні суперечливі підходи до

його педагогічної спадщини, слід акцентувати на тому, що незаперечною позитивною стороною його діяльності є розробка мети і найголовніших завдань господарського виховання дітей, яке, на думку А. Макаренка, повинно полягати у вихованні не лише господарського члена сім'ї, але й господаря-громадянина [11; 456].

Педагог виходить з того, що людині завжди дорогим і цінним є те, що вона зробила своїми руками. Цю рису дитячої психології А. Макаренко використовує у вихованні ощадливого ставлення до матеріальних цінностей, дбаючи про те, щоб в ужитку дитини було якомога більше предметів, створених нею самою: підставки для квітів, полички для книг, дидактичний матеріал до уроків та ін. Звичка цінувати продукти власної праці може стати міцною основою бережливого ставлення до результатів праці інших. На думку дослідника, виховуючи господаря, ми повинні навчити його не лише сумлінно працювати, але й розумно і раціонально використовувати зароблені кошти, правильно розв'язувати фінансові питання, адже людина, що вийшла у світ, повинна мати деякий досвід особистого бюджету і повинна вміти витратити гроші [12, 241].

Економічне виховання дітей А. Макаренко небезпідставно називав “господарським”. Він стверджував, що кожній людині в житті прийдеться брати участь у загальнодержавному господарстві, і чим краще вона буде підготовленою до цієї справи, тим більшу користь принесе державі і самій собі. Пропагуючи суспільне виховання, колективну працю А. Макаренко вчив своїх підлеглих “наполегливо працювати для Батьківщини” (“Сперва думай о Родине, а потом о себе”), у його педагогічній спадщині ми не знаходимо ґрунтовних положень про трудове самовираження особи, індивідуальний характер корисної праці, матеріальну зацікавленість її результатами, творчість.

У 80-х роках радянський уряд знову робить спробу докорінного поліпшення господарсько-економічної підготовки школярів. Так, у квітні 1984 року було прийнято основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи. Важливим аспектом розвитку системи освіти визначалося підвищення якості трудового навчання, виховання й професійної орієнтації української молоді. Трудове навчання розглядалось через призму забезпечення народного господарства трудовими ресурсами. Оголошується перехід до обов'язкової професійної освіти молоді.

Проте завдання реформування освіти лише частково були реалізовані в шкільній практиці. Рівень господарської підготовки учнівської молоді залишався

низьким. Це пояснюється багатьма причинами, серед яких той факт, що більшість намічених заходів з реалізації реформи залишилися “паперовими”, тобто не знайшли належного втілення у вітчизняному шкільництві; трудове навчання учнів продовжували здійснювати за єдиними навчальними планами, програмами й підручниками; національні педагогічні надбання, все цінне, що було створено попередніми поколіннями, практично було вилучено з практики трудової підготовки, нівелювалась особистість учня та ін. Та чи не найголовнішою причиною “гальмування” більшості прогресивних на той час ідей господарсько-економічного навчання та виховання школярів радянської доби вважаємо відсутність належного зв’язку з батьківською громадськістю, адже підготовкою істинних господарів займалась виключно школа. І це пояснюється тим, що в окреслений період виховання підростаючого покоління здебільшого носило суспільний характер, тобто пріоритетна роль у формуванні та розвитку господарності особистості відводилась дитячим садкам, школі, громадським організаціям, що, засвідчує досвід, поступово призвело до такого непривабливого й поширеного сьогодні явища, як відчуження дитини від батьків, сім’ї, родини.

Між тим, незаперечною залишається думка про те, що провідна роль у вихованні індивіда належить найріднішим для неї людям. Адже саме у сім’ї, в родинному соціумі дитина успадковує і генетично, і соціально дійсні та вдавані цінності, що стають її життєвим надбанням. “Як від яблуні соки у свої гілки, так батьківський дух і норів переходить у дітей, поки відлучаться й заново вкоріняться”, – небезпідставно вважав український філософ Г. Сковорода про неоціненне значення сімейного виховання [21].

З початком демократичних перетворень в Україні посилювався інтерес і до ідей української етнопедагогіки, яка частково збереглась через традиції родинного виховання дітей та молоді.

Інша причина підвищеного інтересу педагогів до проблеми господарсько-економічного виховання особистості в нинішній час пов’язана з різними підходами до тлумачення і трансформацією в уявленнях громадян самого змісту поняття “господар”.

Так, в Україні традиційно з цим поняттям пов’язували **наявність** в людини **приватної власності**. В одному енциклопедичному виданні читаємо: “Господар - це титул князя, володаря” [7, 419]. В іншому – “господар – це власник чогось” [30, 465]. А те, чим він володів, називали **господарством**. Отже, поняття “господар” слугувало символом визнання права **власності людини на певне майно**,

що було предметом її **господарської діяльності**. Воно використовувалось також для характеристики таких якостей господаря, як **дбайливе ставлення людини до належного їй добра, вміння зберігати його в належному стані, раціонально використовувати та примножувати**. Тому ймення **“доброго господаря”** (або газди, як кажуть подекуди у Західних областях України) слугував і слугує символом вияву найвищої поваги до людини, якій його давали, визнання її найкращих особистісних і громадянських якостей [17, 71].

У радянський період розвитку нашої країни, особливо в часи колективізації сільського господарства, комуністична ідеологія подбала про те, щоб із свідомості людей витравити первинний зміст терміну “господар”. Тих, кого в народі йменували “добрими господарями” і хто вболівав за право власності на землю, зняряддя праці, офіційно називали “куркулями” й проголошували їх “ворогами народу” з усіма сумнозвісними наслідками, що випливали з цього. Український народ, як народ землеробський, обожає землю: “Земля всім нам мати: ми всі із землі, землею живемо і в землю знову підемо, і того земля не прийме, хто на неї плює”, – таке його традиційне прагнення землі, приватної власності, праці, що трактувалось в той час як прояв “пережитків капіталізму” з властивим йому комплексом “негативізмів” [1, 313].

Втративши свій істинний зміст, термін “господар” поступово вибував з ужитку. Його було замінено словом “господарник”, яким називали керівників сільськогосподарських виробничих об’єднань. Так звана “соціалістична власність”, яку проголошували “всенародним” добром, була одним з найдієвіших чинників відлучення людей від господарських цінностей, передусім від землі. Значну їх частину (як, наприклад, традиційне прагнення українців володіти землею, вирощувати хліб) на довгі роки було втрачено. Господарність нашого народу зазнала помітної деградації.

Натомість стали відчутними безгосподарність, марнотратство, байдужість до господарських проблем, соціальний песимізм, споживацьке ставлення до природи, предметів матеріальної і духовної культури, а подекуди й вандалізм та інші асоціальні явища. Це особливо турбувало класиків педагогіки, які серйозно ставились до формування в учнів елементів господарності. “Як пробудити у дітей світлі, добрі почуття, як утвердити в їх серцях доброзичливість, дбайливе ставлення до живого й красивого?” [25, 46]. Ці та подібні питання не залишались поза увагою В. Сухомлинського. Бережливе ставлення учнів до оточуючого світу було *принципом* організації їхнього шкільного життя. У школі, якою майже

чверть століття він керував, успішно реалізувався згаданий принцип, бо педагог добре розумів, що *марнотратство породжує бездуховність*. Адже "... від бездушності до жорстокості – лише один крок" [26, 15]. Ідеал виховної роботи В. Сухомлинський вбачав у тому, щоб наші діти були справжніми господарями своєї країни.

Чорнобильська трагедія, що сталася 26 квітня 1986 року, вкотре продемонструвала результати "колективної" відповідальності й спровокувала хвилю боротьби за право українців бути господарем на рідній землі. Не випадково з 90-х років минулого століття проблема господарського виховання дітей та молоді знову привернула до себе увагу педагогічної громадськості й набула особливої гостроти.

З проголошенням незалежності Української держави, коли право людей на приватну власність закріпилось на законодавчому рівні, поняття "господар" "пережило" своє друге народження і наповнилось первинним змістом. З ним стали пов'язувати систему позитивних якостей людини (емоційно-вольових, духовно-моральних, інтелектуальних, трудових, естетичних та ін.), що зумовлюють характер її поведінки* в світі матеріальних і духовних цінностей, зокрема у їх створенні, збереженні, використанні.

Відповідно трансформувалась система виховних завдань, що постала перед загальноосвітньою школою. На першому з'їзді педагогічних працівників України (23–24 грудня 1992 р.) серед пріоритетних напрямів реформування виховної роботи визначено **"формування творчої працелюбної особистості", "виховання цивілізованого господаря"** [5, 16].

В умовах ринкової економіки практична реалізація означеного аспекту виховання, як вважає І. Мартинюк, означає вироблення в підростаючій особистості правового й етичного кодексу підприємницької діяльності, оскільки досвід засвідчує, що українці здавна показали себе як вмілі й працьовиті трудівники, які "можуть прекрасно виростити врожай, виготовити продукцію, але не завжди можуть уміло цим розпорядитися – продати, обміняти тощо. Роками це за них робили інші, які або забирали товар від виробника, грабуючи його, або виступали в ролі посередника щодо його збуту. Через це так важливо сьогодні **формувати людину ринку**" [13, 104] (*Виділено нами – О. Б.*). Адже в сучасних умовах швидко знаходять себе люди ділові, працьовиті, які вміють швидко адаптуватись

* Тут і далі термін "поведінка" вживається в його найширшому психологічному значенні.

до мінливих умов, здатні до самостійного вибору сфери діяльності, ризику, творчості.

Для означення системи цінностей, притаманних цивілізованому господарю, ми використовуємо поняття **”господарсько-економічна культура”**, яку можна визначити як систему властивих людині цінностей, що зумовлюють її ставлення до природних багатств, предметів, засобів і продуктів людської праці, психологічну готовність і здатність оберігати, раціонально використовувати та примножувати їх. Аналіз літературних джерел засвідчує, що дане поняття синтезує відповідні знання, практичні уміння та навички, специфічне сприймання світу, мислення, здібності, – словом, все те, що зумовлює характер поведінки людини у світі матеріальних і духовних цінностей.

Досвід української етнопедагогіки з господарсько-економічного виховання дітей та молоді не був предметом спеціального дослідження, проте окремі його аспекти, приміром виховання культури праці, бережливості засобами народознавства, знайшли своє відображення в окремих наукових публікаціях останніх десятиріч (Табл. 1).

Проблема трудового і виробничого навчання плідно вивчається науковцями Інституту педагогіки АПН України, яким у різний час керували науковці лабораторії трудової підготовки і політехнічної творчості Д. Сметанін, В. Мадзігон, Г. Левченко. Їхні дослідження в якійсь частині відображають етнопедагогічний аспект господарсько-економічного виховання.

Так, в основі розвитку теорії та методики трудової підготовки учнів у нинішній школі покладено концепцію розвивальної і виховувальної ролі трудового навчання з урахуванням індивідуальних особливостей учнів. Дослідниками лабораторії розроблено питання змісту й політехнічної спрямованості трудового навчання, обґрунтована педагогічна ефективність поєднання навчання з продуктивною працею школярів (учнівські виробничі бригади, трудові об’єднання та ін.). Даній проблемі присвятили низку наукових праць Ф. Лесик, Д. Сметанін, Д. Тарнопольський, Д. Тхоржевський, В. Мадзігон, Г. Левченко та ін.

Зокрема, Д. Тхоржевський обґрунтував основні питання теорії та методики трудового навчання й виховання учнівської молоді. Вчений виділив умови, що, на його думку, забезпечують ефективність трудового виховання учнів, серед яких: посильність праці, усвідомлення її значущості, творчий характер, суспільно корисна спрямованість і колективність [27; 31]. Автор також визначив дидактичні принципи трудового навчання, форми організації навчальної та

позакласної роботи з питань трудової підготовки дітей та молоді [27; 50–65] (*Виділено нами – О. Б.*). Йому належать і наукові дослідження з проблем історії розвитку української трудової школи.

Головні аспекти досліджень складників господарської культури

Напрями господарського виховання	Автори	Головні характеристики досліджень
Трудове навчання та виховання	А. Вихрущ Г. Левченко Ф. Лесик С. Лісова В. Мадзігон В. Моцак Р. Скульський Д. Сметанін М. Стельмахович В. Струманський Б. Ступарик В. Татушинський М.Тименко В. Тименко Б. Терещук Д. Тхоржевський	Мета, завдання, зміст, форми, методи, педагогічні засоби, принципи організації трудового навчання та виховання учнів різних вікових груп, нові підходи до підготовки вчительських кадрів для трудового навчання школярів, узагальнення передового педагогічного досвіду в галузі трудової підготовки учнівської та студентської молоді, етнопедагогічні аспекти формування в них культури праці, а також питання розвитку трудової школи України та зарубіжжя в історичній ретроспективі
Економічне нав-	А. Аменд Ю. Васильєв О. Вачевський А. Нісімчук	Система економічного виховання підростаючого покоління: розкриття мети і розв'язання завдань економічної підготовки

чання та виховання	О Падалка І. Прокопенко І. Сасова І. Смолюк В. Шемякін О. Шпак	учнів; посильний зміст їхньої економічної діяльності, використання традиційних та нових засобів, форм і методів навчально-виховної роботи, спрямованої на формування елементів економічної діяльності школярів
Естетико-екологічне навчання та виховання	Н. Артеменко Г. Білявський О. Лабенко Н. Лисенко Г. Марочко Р. Науменко Г. Пустовіт І. Тарасенко О. Ткаченко Р. Фурдуй І. Котенева М. Соннова	Теоретична база змісту, організаційних форм і методів виховання естетико-екологічної культури учнівської та студентської молоді

Питання, що стосуються господарського виховання учнівської молоді, знайшли своє відображення у Концепції державного стандарту загальної середньої школи з технологій, запропонованої групою науковців під керівництвом академіка АПН України, професора Д. Тхоржевського. Одним із головних завдань цієї освітньої галузі є інформування учнів “про екологічно чисті та безвідходні виробництва”, “про екологічні проблеми, які є наслідком виробничої діяльності людини” та ін. [9, 17].

Починаючи з 90-х років минулого століття чільне місце в дослідженні народної виховної практики господарського виховання дітей та молоді належить Є. Сявавко, М. Стельмаховичу, Р. Скульському, В. Струманському. Зокрема питання методології української етнопедагогіки, співставлення мети й засобів виховання, методики вивчення народознавства знаходимо в працях Є. Сявавко “Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку”, М. Стельмаховича

“Українська народна педагогіка”, “Українська родинна педагогіка”, Т. Мацейків “Народні традиції трудового виховання”, Р. Скульського та М. Стельмаховича “Методика викладання народознавства в школі”, В. Струманського “Виховна робота в національній школі” та інших.

Тенденція національного відродження школи набула швидкого поширення по всій Україні, особливо в її західній частині.

Створенню Всеукраїнської Концепції національної школи передувала Концепція української школи Прикарпаття, запропонована Р. Скульським [22]. Далі вона знайшла свою часткову конкретизацію в Концепції трудової підготовки учнів загальноосвітніх шкіл Прикарпаття, авторами якої є А. Іваночко, І. Косик та Р. Скульський [8].

У 1993 році, за рік після утворення Академії педагогічних наук України як вищої галузевої наукової установи, на Прикарпатті почав діяти її науковий підрозділ – Науково-методичний центр “Українська етнопедагогіка і народознавство” АПН України і Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, співробітниками якого започатковано здійснення ґрунтовних етнопедагогічних досліджень різних напрямків соціалізації особистості.

Івано-Франківщина – надзвичайно полікультурний край, де свято беруть й примножують народні традиції та звичаї. Не випадково у Всеукраїнських чи обласних науково-практичних конференціях, що проводяться на базі Центру, із задоволенням беруть участь науковці та вчителі-практики з різних регіонів України. Результати досліджень за науковим редагуванням член-кореспондента АПН України, професора Р. Скульського опубліковані в таких книгах: “Українське народознавство і проблеми виховання учнів” (1995), “Українознавство в національній школі” (1995), “Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ” (1997), “Ідеї народної і наукової педагогіки у вихованні дітей та молоді” (1999), “Як використовувати народознавство в школі” (2000), “Як готувати майбутніх учителів до використання народознавства в школі” (2001), “Актуальні проблеми української етнопедагогіки” (2001) та інші.

В окремих школах Івано-Франківщини (приміром, Яворівській ЗОШ Косівського району) нагромаджено багатий досвід господарсько-економічного навчання та виховання учнів на засадах народної педагогіки. Педагоги ретельно враховують виробниче оточення школи, особливості трудових традицій та звичаїв краю, наявну навчально-матеріальну базу, а також запити і пропозиції дітей та їхніх батьків. Тут створено регіональну програму з гуцульщинознавства для

загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв та вищих навчальних закладів (І. Пелипейко). У ній значна увага приділяється формуванню особистісних цінностей учнів засобами художньої праці та трудового навчання. Згідно програми у початковій школі на уроках **художньої праці** передбачається ознайомлення вихованців із виробами майстрів своєї місцевості (бондарів, ложкарів, столярів), взірцями гуцульської вишивки, кераміки, писанок, виробів із металу, а також найпростішими елементами техніки їх виконання. Учні основної школи навчаються за окремими програмами, що передбачає формування у них практичних навичок на уроках **трудового навчання**, – вишивання, різьби по дереву та інкрустації, кераміки, бондарства, лісівництва, гірського фермерства та ін. [14, 20–21, 26]. У даному випадку реалізація принципу народності не виключає забезпечення органічного взаємозв'язку із сучасними принципами демократизації та європеїзму.

Виховання високої господарсько-економічної культури зростаючої особистості – найважливіша умова економічного процвітання Української держави в перспективі, що найбільшою мірою зумовлює актуальність означеної проблеми. Тому на часі розробка змісту господарсько-економічного навчання й виховання школярів з урахуванням основних положень Державних стандартів базової і повної середньої освіти (Київ, 2003).

ЛІТЕРАТУРА

1. Булашев Г. Український народ (У своїх легендах, релігійних поглядах і віруваннях). – К., 1993. – С. 313.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал.– Полтава: Ред. газ. “Полтавський вісник”, 1994. – 191 с.
3. Д-р Витанович І. Питання праці й освіти в теперішньому вихованні нашої молоді // Українська школа. – Львів, 1938. – Ч. 7–12 №г. – С. 1127.
4. Глушинський І. Виховні моменти в ощадности // Українська школа. – Львів, 1929. – Ч. 1–4. – Січень-грудень. – С. 88–89.
5. Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ століття). – К.: Райдуга, 1994. – 62 с.
6. З науково-популярної та педагогічної спадщини Софії Русової // С. Русова і Галичина: Зб. статей / Упор. Нагачевської З.І. – Івано-Франківськ, 1996. – 124 с.
7. Енциклопедія Українознавства. – Т. 2. – Львів: Молоде життя, 1993. – С. 419.
8. Іваночко А. В., Косик І. М., Скульський Р. П. Концепція трудової підготовки учнів загальноосвітніх шкіл Прикарпаття // Поліття. – 1993. – Листопад. – № 34 (124).
9. Інформаційний збірник МО України. – № 16–17. – Вересень. – К., 1996. – С. 15, 17.
- 10.Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української педагогіки // За ред. дійсного члена АПН України М. Г. Стельмаховича. – К.: ІЗМН МО України, 1998. – 356 с.
- 11.Макаренко А. С. Вибрані педагогічні твори. – Т. 5. – С. 456.
- 12.Макаренко А. С. Методика виховної роботи. – К.: Рад. школа, 1990.
- 13.Мартинюк І. В. Національне виховання: теорія і методологія: Метод. посібник. – К.: ІСДО, 1995. – С. 104.
- 14.Пелипейко І. А. Орієнтовна програма з гуцульщинознавства для загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв та вищих навчальних закладів. – Яворів: Редакція журналу “Гуцульська школа”, 1999. – 35 с.
- 15.Плян виховної праці в школі // Учительське слово. – Львів, 1935. – Ч. 8. – Жовтень. – С. 119.
- 16.Плян виховної праці в школі // Учительське слово. – Львів, 1935. – Ч.9. – С. 128–131.

- 17.Потапенко О. І., Кузьменко В. І. Шкільний словник з українознавства. – К.: Український письменник, 1995. – С. 71.
- 18.Русова С. Ф. Теорія і практика дошкільного виховання. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. – 127 с.
- 19.Цит за: Савельєва С. С. Методичні рекомендації з питань економічного виховання молодших школярів // Початкова школа, 1994. – № 8. – С.34–38.
- 20.Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. – К.: Наукова думка, 1983. – 543 с.
- 21.Сковорода Г. Пізнай в собі людину / Пер. М. Кашуба; Пер. поезії В. Войтович. – Львів: Світ, 1995. – С. 436.
- 22.Скульський Р. П. Концепція української школи Прикарпаття // Радянська освіта. – 20 листопада 1990 р. – № 92 (4105). – С. 2–3.
- 23.Струманський В. П. Виховна робота в національній школі: Навчальний посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 184 с.
- 24.Цит. за кн.: Ступарика Б. М., Моцюка В. Д. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1972–1939 рр.) / За ред. Б. М. Ступарика. – Коломия, 1995. – С. 167.
- 25.Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. – К., 1972. – С. 46.
- 26.Сухомлинський В. О. Сто советів учителю // Избр. произв. – Т.3. – Киев: Рад. шк., 1980. – С. 590 // Захаров Н. Н., Симоненко В. Д. Профессиональная ориентация школьников. – М.: Просв., 1989. – 192 с.
- 27.Тхоржевський Д. О. Методика викладання загальнотехнічних дисциплін і трудового навчання: Навч. посібник для пед. ін-в із спец. “Загальнотехнічні дисципліни і праця”. – 2-е вид., переробл. та доп. – К.: Вища школа, 1980. – 349 с.
- 28.Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні // Вибрані педагогічні твори. У 2-х т. – Т.1.
- 29.Ушинський К. Д. Праця в її психологічному і виховному значенні // Вибрані педагогічні твори. У 2-х т. – Т.1. – С. 107.
- 30.Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. – Изд. 2-е. – К.: Рад. школа, 1989. – С. 465.

3. Поняттєво-термінологічний апарат дослідження

У процесі виділення теоретико-методологічної бази досліджуваної проблеми виходимо із розуміння виховного процесу як *цілісної педагогічної системи, до якої входять мета і завдання, що її конкретизують, педагогічна діяльність вчителя та учнів, цінності, які підлягають засвоєнню, методи і форми організації* тощо [1].

Головним елементом педагогічної системи є *мета*, під якою розуміють ідеальний образ очікуваного результату, що слугує орієнтиром у виховній діяльності педагогів. Джерелом виділення мети слугує виховний ідеал конкретної етнічної спільноти. Визначення мети виховання в національній школі є чи не найважливішою проблемою сучасної педагогічної науки.

Нам глибоко імпонує думка І. Підласого про те, що “в центрі національного виховання має стояти людина, і не просто людина, а українець” [2, с. 6-13]. Г. Волков фундамент виховного ідеалу вбачає у формуванні національної гідності людини. У його працях домінує думка про те, що кожна людина своєю поведінкою не повинна давати причини погано думати про свій народ: “Будь таким, щоб по тобі достойно судили про твій народ...” [3, с. 49].

Більшість сучасних науковців вважають, що мета виховання полягає у формуванні досконалої особистості з притаманними їй цінностями, що становлять загальнолюдські начала. Вкладаючи в зміст поняття “виховний ідеал” найвищі духовні цінності, Г. Ващенко небезпідставно застерігає від надмірного захоплення другорядними українськими традиціями та звичаями. Він зауважує: “Традиційний ідеал людини – це не вишивана сорочка, яку можна скинути і все ж таки залишитись українцем. Ідеал людини – це те найкраще, що створив народ в розумінні властивостей людської особовості та її призначення” [4, с. 103].

Отже, у педагогічній меті з усією повнотою відображається *українська ментальність*. Ментальність (англ. mental – розумовий, mentality – мислення) – це предмет вивчення ментології, яка знаходиться на стику психології, соціології, лінгвістики та філософії. На думку деяких дослідників, вона включає в себе практичну розумність, шляхетний розум та інтелект як інструмент різного ступеня спроможності [5, с. 269]. Визначення змісту поняття “ментальність” у більшості довідкових видань, в тому числі радянського періоду, відсутнє. І це не випадково, адже ментальний – це духовний, те, що в думках людини. Зрозуміло, що вільнодумство нації в недалекому минулому не мало права на існування.

Як зазначає П. Кононенко, "вести мову про менталітет українців – це аналізувати їхні помисли й ідеали, їхній світогляд, індивідуально-національні риси характеру й життєдіяльності, основи та своєрідність духовності". А це, на думку автора, означає бачити їх і в загальній типовості (загальнолюдськості), проте обов'язково в особовій неповторності, визнавати за ними право на самобутнє (у тому числі й державно-політичне) буття, що суперечило імперсько-месіанській меті: повна деперсоналізація людей та асиміляція націй, мов і культур [6, с. 371].

Зауважимо, що український етнос сформувався на ґрунті кількох груп, які ідентифікувалися воєдино, утворивши націю. Тому темперамент, традиції, одяг, обряди (ті атрибути нації, які Г. Ващенко називає другорядними) гуцула, лемка, бойка, подоляна та інших груп характеризуються змістовою багатобарвністю і відрізняються певними відтінками, проте для них усіх незмінною залишається внутрішня сутність – мета, виховний ідеал, світогляд, етика.

Мета нашого дослідження полягала в тому, щоб оцінити народно-педагогічну практику з позицій сучасних виховних технологій, виробити власні орієнтири й дослідити педагогічні умови їх ефективного використання у формуванні господарсько-економічних цінностей школярів.

Для означення якостей людини, що визначають характер і результативність її трудової діяльності, ми використовуємо поняття "*господарсько-економічна культура*".

Господарсько-економічна культура актуалізується в найрізноманітніших сферах людського буття: у виробничо-трудої діяльності, громадській роботі, навчанні, самовдосконаленні, домашньо-побутовій праці, відпочинку, дозвіллі, – словом, в усіх аспектах життєдіяльності, де має місце виробництво чи використання матеріальних цінностей.

Господарсько-економічна культура включає культуру споживання та культуру виробництва.

Культура споживання – це здатність людини, групи людей чи суспільства у цілому усвідомлювати свої розумні потреби і знаходити найбільш ефективні в економічному та моральному відношенні шляхи їх задоволення.

Культура виробництва – це система якостей, що зумовлюють характер людини у процесі господарсько-економічної чи виробничо-трудої діяльності, спрямованої на створення матеріальних цінностей.

Культура виробництва і культура споживання характеризують полярні відношення людини до матеріальних цінностей..

Окрім того, зміст поняття “господарсько-економічна культура” зумовлений не тільки ставленням особистості до матеріальних цінностей (їх створення чи споживання), але й іншими чинниками.

По-перше, *віковим цензом людини*, для характеристики якої використовується це поняття. Одна справа, коли акцентують, приміром, на господарсько-економічній культурі дорослої людини, скажімо, фермера, і зовсім інша, – коли це поняття використовують для характеристики особистості школяра.

По-друге, *сферою актуалізації*. Так, наприклад, культура праці робітника будівельної сфери істотно відрізняється від культури навчальної праці студента.

По-третє, *змістом професійної діяльності людини*, для характеристики якої використовується означена дефініція. Приміром, господарсько-економічна культура працівника сфери обслуговування багато чим відрізняється від цієї ж якості робітника, скажімо, будівельних професій.

Отже, поняття “господарсько-економічна культура”, як і система цінностей, для означення якої воно використовується, *відзначається змістовою багатозначністю*. Тому за різних життєвих обставин господарсько-економічна культура індивіда набуває специфічних змістовних відтінків.

З позицій потреби вирішення проблеми формування та розвитку господарсько-економічної культури в дітей та молоді важливо виявити в цьому феномені такі його компоненти, які були б *спільними для всіх суб'єктів господарської поведінки* і не залежали б від їх ставлення до матеріальних цінностей, віку, професії, сфери актуалізації тощо. Цим спільним компонентом вважаємо *господарсько-економічне ставлення до предметів матеріальної та духовної культури і людей, які їх створюють*.

Ставлення людини до довкілля може бути господарним (людина-творець), *нейтральним* (байдужим) (людина-споживач) та *марнотратним* (людина-руйнівник).

Виходячи з цього, *господарсько-економічну культуру* можна визначити як систему властивих людині цінностей, що зумовлюють її ставлення до природних багатств, предметів, засобів і продуктів людської праці, психологічну готовність і здатність оберігати, раціонально використовувати та примножувати їх.

Аналіз літературних джерел засвідчує, що означене поняття синтезує такі цінності, як *знання, практичні уміння та навички, специфічне сприймання світу, мислення, здібності*, тобто все те, що детермінує характер поведінки людини в світі матеріальних і духовних цінностей.

В структурі господарсько-економічної культури виділяємо низку психолого-педагогічних компонентів: *когнітивний* (система знань про людські цінності), *поведінково-діяльнісний* (уміння раціонально реалізувати діяльність); *орієнтаційно-ціннісний* (емоційно-ціннісне ставлення до оточуючої дійсності та морально-психологічна готовність до вирішення економічних питань); *сенсорний* (господарське сприймання дійсності); *інтелектуальний* (господарське мислення, здібності).

Ядро господарсько-економічної культури складає *орієнтаційно-ціннісний компонент*, тобто система ціннісних орієнтацій людини, що зумовлює її бережливе ставлення до природи, людської праці, матеріальних і духовних цінностей, котрі потребують господарської уваги, поведінки чи діяльності. Він складає *інваріантний компонент* господарсько-економічної культури, у той час, як когнітивний та поведінково-діяльнісний компоненти є *варіативними*. Вони набувають змістового наповнення залежно від сфери, в якій актуалізується господарсько-економічна культура (домашньо-побутова сфера, виробничо-трудова, навчально-трудова, навчальна та сфера відпочинку і дозвілля), віку, освіченості та рівня розвитку особи, яка є її носієм.

Когнітивний та поведінково-діяльнісний компоненти є продуктами реалізації дидактичної функції навчання, сенсорний та інтелектуальний – результатом його розвивальної функції, орієнтаційно-ціннісний – виховувальної функції.

Виховання господарсько-економічної культури передбачає формування та розвиток усіх визначених компонентів в органічному взаємозв'язку, тобто у системі. Але для практичних цілей важливо виокремити саме ті, формування яких за певних умов забезпечувало б розвиток інших. Якщо, приміром, оволодіння відповідними знаннями (когнітивний компонент) здійснювати засобами проблемного навчання, то воно здатне забезпечувати розвиток мислення учнів, їхніх здібностей (інтелектуальний компонент), сприймання (сенсорний компонент) тощо. А тому нема потреби в постановці педагогічних завдань, кожне з яких стосувалось би певного компонента господарсько-економічної культури. Їх доцільно вирішувати комплексно, шляхом якісної реалізації *дидактичної*

(освітньої), виховувальної та розвивальної функції навчання та доповненням належною позаурочною виховною роботою.

Господарсько-економічне навчіння – один із складників господарсько-економічного виховання – педагогічна діяльність, спрямована на формування в учнів системи господарсько значущих знань (економічних, природничих, санітарно-гігієнічних, валеологічних, інженерно-психологічних та ін.), а також відповідних практичних умінь та навичок. Господарсько-економічне навчіння, а також психічні процеси та явища зумовлюють характер ставлення людини до предметів матеріального світу (Предметами ставлення у народі споконвіку вважали матеріальні цінності, а саме: природні багатства (флору, фауну, землю, воду, повітря, мінеральні добрива, вугілля, нафту) та продукти людської праці (одяг, взуття, продукти харчування, посуд, меблі, побутове приладдя, книги, твори мистецтва тощо).

Економічне мислення – це мислення економічними категоріями (виробництво, споживання, ощадливість, раціональне використання, собівартість, продуктивність праці та ін.), а значить, і володіння економічними знаннями (фактами, поняттями, законами, ідеями, теоріями). Специфічними особливостями економічного мислення є: раціоналізм, економічність, варіативність, націленість на доцільне перетворення дійсності та ін.

Господарські здібності (організаторські, комунікативні, гностичні та ін.) характеризують реальні можливості людини у розв'язанні господарських завдань, передовсім її винахідливості. Вони виявляються в оригінальному мисленні особи, в її здатності шукати і знаходити нестандартні способи вирішення задач економічного змісту.

Господарське сприймання дійсності – це таке сприймання, яке дає первинне уявлення про міру господарської впорядкованості чи неупорядкованості оточуючої дійсності. Воно забезпечує певні уявлення про ту або іншу ситуацію, яка може бути господарською, проміжною між господарністю і безгосподарністю чи безгосподарною. У процесі дослідження сприймання розглядаємо як таке, що уможливорює господарську оцінку реальній ситуації, тобто певного об'єкта, предмета чи явища з позицій: 1) можливого його використання для потреб людини; 2) удосконалення чи видозміни.

Господарське сприймання світу, мислення та здібності актуалізуються на певному змістовно-інформаційному фоні, який складає система господарсько-економічних значущих знань. В умовах господарсько-виробничої діяльності лю-

дини до цієї системи входять *політичні, правові, природничі, економічні, техніко-технологічні, екологічні, математичні* та ін. В організації виробничого життя людини чільне місце належить *санітарно-гігієнічним знанням, валеологічним, психологічним, соціально-педагогічним, інженерно-психологічним* та іншим, а також відповідним *практичним умінням та навичкам*. Всі вони, як і означені вище психічні процеси та явища, *зумовлюють характер ставлення людини до предметів навколишнього світу*.

З'ясуймо сутність понять “господарсько-економічна діяльність” та “господарсько-економічна поведінка”, які не можна вважати тотожними.

Господарсько-економічна діяльність – це діяльність людини в галузі матеріального виробництва, а також у сфері науки, культури, освіти, побуту тощо.

Господарсько-економічна поведінка – це дії людини, через які проявляється її господарсько-економічна культура.

Господарсько-економічна діяльність та поведінка носять певне етнічне забарвлення.

Етнічне господарювання – поняття, яке відбиває той факт, що в зааалежності від умов оточуючого середовища, в якому формувався етнос (особливо на початковому етапі), у його народу виробляються нахили та звички до певних способів в окремих галузях господарювання (С. Суглобін) [8].

Господарсько-економічна сфера виховання – це його специфічне сприймання світу, здібності, мислення, а також система уявлень, переконань, почуттів, що забезпечують та регулюють відповідну поведінку й діяльність.

Людина з високим рівнем господарсько-економічної культури характеризується низкою притаманних їй цінностей: підприємливістю, працьовитістю, відповідальністю, цілеспрямованістю, відповідальністю та ін. Розглянемо сутність деяких із них.

Господарність – це якісна характеристика будь-якої діяльності, незалежно від її конкретного змісту.

Підприємливість – якість людини, що забезпечує досягнення нею найвищих результатів у самостійній господарській діяльності, отримання економічної вигоди через привласнення додаткового продукту.

Діловитість – висока організованість, яка передбачає досягнення максимально можливих результатів за найменших затрат часу, засобів та фізичних сил [7, с. 288].

Працьовитість – ставлення людини до своєї господарсько-економічної чи виробничо-трудової діяльності, що виявляється у кількості та якості її суспільно й особистісно значущих результатів.

Відповідальність – властивість особистості, яка характеризується її намаганням поєднати свої вчинки з нормативними вимогами суспільства, співвідносити власні потреби з реальними можливостями.

Господарсько-економічне виховання – це організована педагогічна діяльність, спрямована на формування та розвиток у дітей та молоді високої господарсько-економічної культури.

Дієвим чинником її виховання вважаємо урахування етнопедагогічних ідей у сучасному освітньому просторі школи. Виходимо з того, що *етнопедагогіка* – це наука про регіонально-етнічні традиції навчання й виховання зростаючої особистості, що передаються від покоління до покоління. Як самостійна міждисциплінарна галузь знань на стику етнологічних і психолого-педагогічних наук вона виокремилась у другій половині ХХ століття. *Предметом етнопедагогіки* є досвід навчання і виховання дітей та молоді, накопичений етносом за тривалий час його існування.

Засобом господарсько-економічного виховання особистості виступають різні компоненти регіонально-етнічної культури, зокрема фольклор, предмети народних ремесел і промислів, звичаї, обряди тощо. Тому вважаємо за доцільне введення в тезаурус дослідження терміну “етнопедагогізація”, що належить російському вченому Г. Волкову. Таким чином, *етнопедагогізація господарсько-економічного виховання* – це провідний принцип організації педагогічного процесу в загальноосвітній школі на етнокультурній основі.

Народні традиції господарсько-економічного виховання – це сукупність прийомів, методів та організаційних форм, що вироблені протягом всієї історії народу й спрямовані на цілеспрямоване плекання господарсько-економічних знань, умінь і навичок.

Етнопедагогічна система господарсько-економічного виховання особистості – це система організації процесу господарсько-економічного навчання і виховання школи на основі інтеграції ідей народної педагогіки та сучасних досягнень психолого-педагогічної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабанский Ю. К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований. – М.: Педагогика, 1982. – 192 с.
2. Підласий І. Ідеали українського виховання // Рідна школа. – № 4 (844). – Квітень, 2000. – С. 6–13.
3. Волков Г. Н. Этнопедагогика: Учебн. для студ. сред. и высш. пед. учебн. заведений. – М.: Изд. центр «Академия», 1999. – 168 с.
4. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – 192 с.

5. Щербаков В. С. Розвиток ментальності як необхідна умова суспільної активності особистості // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Вип. 5. – Ч. 1. – Івано-Франківськ, 2000. – С.269–272.
6. Кононенко П. П. Українознавство: Посібник. – К.: Либідь, 1996. – 384 с.
7. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1997. – 304 с.
8. Етнічний довідник. Див.: <http://socd.univ.kiev.ua>.

4. Методика вивчення господарської вихованості особистості

Господарсько-економічна культура особистості актуалізується у відповідній поведінці та діяльності, тому вивчення цього феномена має ґрунтуватись на таких методах, які дають найповнішу інформацію про характер їхньої поведінки в певній “господарській ситуації”.

Різнобічну інформацію для такого вивчення складають відомості, отримані від самого учня, його найближчих товаришів, батьків, учителів і вихователів, а також результати безпосереднього вивчення його поведінки за різних обставин. Враховуючи вікові особливості розвитку молодших школярів, варто використовувати найдоступніші методи спілкування з ними, зокрема бесіди, інтерв'ювання та інші.

Осмислюючи зміст *індивідуальної бесіди*, слід прагнути до того, щоб дитина не змогла здогадатись, що “розмова” з нею – це діагностування, і головне, передбачити, які відповіді на свої запитання хотіли б почути вчителі, вихователі, дослідники. Тому, приміром, замість питання “Чи допомагаєш батькам по господарству?” варто поставити “Чим займаєшся у вільний від навчання час?”. Або ж питання “Чи хвилює тебе, що в кімнаті без потреби світяться електричні лампи?” доцільно замінити: “Чи не помічаєш у класі чогось такого, що хотів би змінити?”. І так далі.

Питання, що є предметом з'ясування під час бесіди з учнями, варто систематизувати за *сферами актуалізації господарсько-економічної культури*, приміром: “*господарсько-економічна культура в домашньо-побутовій сфері*”, “*господарсько-економічна культура в навчальній діяльності*”, “*господарсько-економічна культура на уроках трудового навчання*” і т. п. Аналогічно формують блоки питань, адресованих найближчим товаришам учня, а також його батькам та вчителям.

Інтерв'ю як різновид бесіди допомагає педагогу виявити ставлення учнів до економічної ситуації в країні, правові норми, що регулюють підприємницьку діяльність, готовність працювати в сфері бізнесу. Таке вивчення слугує важливою умовою підвищення їх господарсько-економічної підготовки.

Джерелом отримання інформації щодо господарсько-економічної вихованості школярів є **анкета**, яка відрізняється від інтерв'ю, як правило, тим, що відповіді на поставлені запитання здебільшого є однозначними (“так”, “ні”). За допомогою анкетування виявляють тенденційність досліджуваного явища. Цей ме-

тод варто застосувати і з метою вивчення рівня підготовленості вчителів і студентів педагогічних навчальних закладів до виховання господарсько-економічної культури в дітей. Анкетування (інтерв'ювання) уможлиблює отримання цікавої інформації з досліджуваної проблеми, передусім в середній та старшій школі, оскільки підлітки та старшокласники не завжди відверто діляться своїми думками, неохоче виражають своє ставлення до навколишнього світу.

Нижче пропонуємо орієнтовні взірці таких анкет для різних категорій респондентів.

Анкета для учня

Дорогий друже!

Щоб поліпшувати підготовку дітей та молоді до самостійного дорослого життя, необхідно добре знати, чим, крім навчання, займаються учні за межами школи, передовсім у домашніх умовах. При бажанні Ви можете дуже допомогти нам здобути такі знання. Для цього просимо дати щирі відповіді на такі запитання:

1. Скільки Тобі років? _____

2. Стать? *(Підкреслити)*. (1). Чоловіча. (2). Жіноча.

3. Де проживаєш? *(Підкреслити)*. (1). У місті. (2). В селі.

4. Хто, крім Тебе, входить до складу сім'ї і проживає разом з Вами? *(Підкресли, якщо маєш кілька сестер чи братів, то запиши їх у дужках)*. (1). Мама. (2). Тато. (3). Бабуся. (4). Дідусь. (5). Молодша сестра (...). (6). Старша сестра (...). (7). Молодший брат (...). (8). Старший брат (...).

5. Як підготовлений Ти до самостійного дорослого життя, якщо вважати, що маєш професію і роботу? *(Підкреслити потрібне)*.

(1). Дуже добре. (2). Добре. (3). Задовільно. (4). Погано. (5). Дуже погано.

6. Що, на Твою думку, повинна вміти робити кожна доросла людина, незалежно від її професії та місця праці? *(Продовжити думку)*.

(1). Доросла дівчина має вміти

(2). Дорослий хлопець має вміти

7. а) **Які Твої найважливіші захоплення?** (Продовжити речення): Я захоплююсь

б) **Яку користь дають ці захоплення:**

(1). _____ Тобі?

(2). _____ Іншим членам сім'ї?

8. **Що вмієш добре робити?** (Продовжити речення).

Я _____ вмію _____ добре _____

9. **Хто допоміг Тобі оволодіти цими вміннями?** (Підкресліть).

(1). Батьки. (2). Учителі. (3). Товариші, друзі.

10. **Якими господарсько-трудовими вміннями хочеш навчитись оволодіти у майбутньому?**

11. **Які Твої щоденні обов'язки у таких справах, як:**

(1). Догляд за молодшими та немічними членами сім'ї (родини)?

(2). _____ Організація харчування Вашої сім'ї?

(3). Догляд за одягом та взуттям, їх збереженням в належному стані?

(4). Догляд за житлом та іншими господарсько-побутовими приміщеннями, дотримання порядку у дворі?

(5). Догляд за домашніми тваринами та рослинами?

(6). Праця на сімейних господарських об'єктах, якими є город, сад, виноградник, пасіка тощо?

(7). _____ Організація відпочинку сім'ї?

12. **Які види господарсько-побутової праці виконуєш:**

(1). Із захопленням?

(2). Неохоче?

(3).

Вимушено?

13. Чи готовий до подолання великих життєвих труднощів, щоб стати бізнесменом? (Підкреслити). (1). Так. (2). Ні.(3).Не знаю.

14. Як ставишся до природи? (Підкреслити)

(1). Дуже добре. (2). Добре. (3). Задовільно. (4). Погано.

15. Чи доводилось Тобі в житті посадити хоч би одне дерево? Якщо так, то яким мотивом Ти керувався?(Підкреслити).

(1) Власною ініціативою. (2) Порадою батьків, вчителів. (3) Вимогою дорослих.

16. Що зробив Ти в житті для збереження чи примноження природи?

17. Які закони про охорону природи Тобі відомі?

18. Чи знаєш закони, якими слід керуватися при влаштуванні на роботу?

	Назви	їх.
--	-------	-----

19. Кого називають добрим господарем? Які якості властиві йому?
(Продовжити речення)

Добрим господарем називають людину, яка

Йому властиві

20. Що значить по-господарськи ставитись до всього, що оточує?

Щиро дякуємо Вам допомогу

Анкета для батьків

Шановний (а) добродію (йко)!

З метою наукової розробки питань теорії й методики господарсько-економічного виховання дітей та молоді, просимо щиро поділитися Вашими думками з таких питань:

1. Кого в народі називають **доброю господинею**? (Продовжіть речення).

Доброю господинею називають жінку (чи дівчину, яка постійно дбає про те, щоб:

а) члени її сім'ї (чоловік, діти, батьки та ін.) завжди були

б) у належних їй помешканнях (на кухні, в спальні, гостинній та ін.)

в) сама завжди була

2. Кого в народі називають **добрим господарем**:

Добрим господарем називають чоловіка (юнака), який постійно дбає про те, щоб:

а) члени його сім'ї

б) у його помешканні завжди було _____

в) у приміщеннях господарського призначення (гаражі, підвалі, сараї та ін.)

3. Хто, на Вашу думку, в сім'ї має здійснювати господарське виховання дитини:

а) дівчинки –

б) хлопчика –

4. Якими господарськими цінностями (якостями) володіють:

- а) Ваша мама –
- б) Ваш тато –
- в) Ваша бабуся –
- г) Ваш дідусь –

5. Які з них стали Вашими надбаннями?

Що вмієте добре робити вдома?

7. Хто навчав Вас цьому?

8. Якими господарськими вміннями Ви оволоділи:

- а) вдома –
- б) у школі –

9. Що Ви мрієте навчитись роботи?

10. Як Ви оцінюєте роботу школи по господарській підготовці дівчат (хлопців) до сімейного життя: а) відмінно; б) добре; в) задовільно; г) незадовільно (Потрібне підкреслити).

11. Що таке, на Вашу думку, **господарська культура** людини?

Господарська культура – це

12. У чому в першу чергу проявляється господарська культура людини?

13. Що, на Вашу думку, має вміти робити по господарству дівчина, яка виходить заміж?

14. Що, на Вашу думку, має вміти робити по господарству юнак, який вирішив одружитись?

15. Ваш вік -

16. Стать -

Щодо безпосереднього виявлення господарської поведінки школярів чи їхньої посиленої господарсько-трудової діяльності вдома та в школі, то їх доцільно вивчати **методом педагогічного спостереження**, а в окремих випадках – **аналізу їхніх творчих робіт** (наприклад, годівниць для птахів, ялинкових іграшок тощо).

У домашніх умовах педагогічні спостереження проводять батьки, в умовах школи – вчителі та вихователі. А вивчення учнів цим методом ґрунтується на педагогічній співпраці педагогів з батьками. Забезпечення такої співдружності в діагностуванні школярів корисне не лише тоді, коли дослідник має справу з молодшими учнями, воно не менш важливе в роботі з підлітками та старшокласниками. Вони вміло приховують окремі сторони своєї поведінки і результати педагогічного спостереження за ними не завжди будуть об'єктивними. Здебільшого учнівська молодь проявляє показові акти господарсько-економічної поведінки та діяльності в умовах школи, інших громадських місцях, у той час, як в домашньому соціумі чи в середовищі своїх ровесників поводяться дещо по-іншому. Прагнення до дорослості, самостійності, певної незалежності в своїх діях часто призводить до ігнорування вимог батьків та педагогів, невизнання їхнього авторитету, зверхнього ставлення до оточуючих, порівняно частих й різких змін настрою та невиправданої впертості.

Тому педагогічне спостереження за ними доцільно здійснювати в атмосфері повного довір'я, в ситуаціях, за яких особистість здатна до максимально відвертого спілкування з дослідником. Приміром, проаналізувати погляди старшокласників стосовно тієї чи іншої проблеми доцільно шляхом залучення їх до дискусій, диспутів, дебатів на актуальні теми ("Профільна трудова підготовка: бути чи не бути", "Фізична праця і сучасна комп'ютеризація суспільства", "Вибір профе-

сії: батьки і діти”, “Робота за кордоном чи в Україні”: гроші чи національна гідність” і под.).

У процесі дослідження важливо не лише “відкрити” для себе кожного індивіда, а й зацікавити, спрямувати його на особистісно і суспільно корисний шлях самовдосконалення, тим паче, що вже в підлітковому віці дитина характеризується здатністю свідомо досягати поставленої мети, вмінням долати життєві труднощі.

Корисну інформацію педагог може отримати шляхом аналізу дитячих міні-творів, описів, творчих робіт. Твір – це загалом звичне для учнів явище, тому при його написанні практично відсутній психологічний бар’єр. Водночас дослідник має нагоду працювати над письмовою роботою учня неодноразово з метою здійснення її багатопланового аналізу. В окремих випадках варто залучати вихованців до написання анонімних творів з тим, щоб отримати якомога об’єктивніші дані про їхній внутрішній світ.

Орієнтовна тематика учнівських творчих робіт

(малюнків, творів-мініатюр, описів та ін.):

1. Намалювати професію свого майбутнього.
2. Описати умови побуту, які б я хотів (ла) мати в майбутньому.
3. Намалювати ілюстрації до українських народних пісень “Грицю, Грицю до роботи”, “Господиня гарна я”.
4. Продовжити листа: “Я живу добре (погано) тому, що...”.
5. Відобразити на папері місто (село) Твоєї мрії.
6. Скласти план розповіді на одну із пропонованих тем: “Трудові традиції моєї родини”, “Родинні реліквії нашої сім’ї”, “Що таке родинні обереги?”, “Який він, традиційний український газда?”.
7. Написати твір-мініатюру: “Моє улюблене заняття”, “Цього мене навчила мати”, “Батькова наука” і под.
8. Твори роздуми на теми: “Як боротись з лінощами?”, “Чому бояться людської байдужості?”, “Чи відчувають насолоду від важкої праці?”.
9. Описати щасливий день у Твоєму житті, пов’язаний з розумовою чи фізичною працею.

В сучасній психології налічують близько двох тисяч взаємопов’язаних якостей і рис особистості. У процесі діагностики окремих складників господарсько-економічної культури варто пам’ятати про їх нерівномірний стан розвитку. То-

му, щоб об'єктивно оцінити рівень розвитку досліджуваної якості, доцільно викоремити визначальні чи системоутворюючі цінності, що характеризують цей феномен (економність, раціоналізм, дбайливість, діловитість тощо).

У педагогічній науці, поруч з новими, існує багато вже традиційних методик дослідження певних якостей особистості. Приведемо адаптовані взірці деяких із них для вивчення рівня розвитку господарсько-економічної культури школярів.

Методика “Прислів'я про господарювання”³

Мета: вивчити рівень розвитку економічного мислення школярів через усвідомлення ними змісту прислів'їв та приказок про господарську діяльність людини.

Хід виконання

Дослідник разом із учнями вивчає низку прислів'їв та приказок, зміст яких вони повинні пояснити.

Для вивчення пропонуємо наступні афоризми:

1. *Без господаря двір плаче, а без господині - хата.*
2. *У доброго хазяїна й соломинка не пропаде.*
3. *Господар перший встає, останній лягає.*
4. *Господаря видно по господарству.*
5. *Де господар добре робить, там і поле буйно родить.*
6. *Де нема тазди, там ладу не жди.*
7. *Добрый хазяїн рук не покладає.*
8. *За добрим господарем і свиня господиня.*
9. *Кепський господар десять робіт починає, а жодної не кінчає.*
10. *Як будеш таздувати, так будеш і мати.*
11. *Почав таздувати і не стало йому хліба.*
12. *Догосподарювався до дідівської торби.*
13. *Він би таздував, якби віко жита мав.*
14. *Де дві таздині, там каша несолена і хата неметена.*
15. *У доброї господині і півень несеться.*
16. *Краще бути гарною наймичкою, ніж ледачою хазяйкою.*
17. *У ледачого хазяїна і чоботи з ніг вкрадуть.*

³ Видозмінений варіант із кн.: Фридман Л. М. и др. Изучение личности учащегося и ученических коллективов: Кн. для учителя / Л. М. Фридман, Т. А. Пишкина, И. Я. Каплунович. – М.: Просв., 1988. – С.124–125.

18. *Хто валяється під столом, тому повік не бути хазяїном.*
19. *Господарське око бачить глибоко.*
20. *Без труда нема плода.*
21. *Не відкладай на завтра те, що можна зробити сьогодні.*
22. *Чужого не зберіг - свого не побачиш.*
23. *Відкладений лише сир добрий.*
24. *Тяжко тому жити, хто не хоче робить.*
25. *Копійка гривню береже.*
26. *Краще зберегти старе, ніж придбати нове.*
27. *Два дими, два півні і дві господині ніколи не погодяться.*
28. *Де дві таздині, там голодні й свині.*
29. *Гірко поробиш – солодко з'їси.*
30. *Що сьогодні збережеш - завтра знадобиться.*

Процес “розшифрування” полягає в тому, що кожен учень, усвідомивши для себе зміст того чи іншого народного афоризму, відносить його до однієї із трьох груп:

I група – прислів'я, в яких йдеться про бережливість та ощадливість у господарській діяльності людини (прислів'я, які подані за такими номерами: 2, 21, 22, 23, 25, 26, 30).

II група – прислів'я, в яких акцентується увага на ролі істинного господаря, його мисленні, а також залежності результатів його діяльності від власних зусиль, здібностей, наполегливості. До цієї групи відносяться прислів'я, подані за номерами: 1, 4, 6, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 19, 27, 28.

III група – прислів'я, в яких йдеться про якість та результативність трудової діяльності, зокрема потребу розвитку таких цінностей, як цілеспрямованість, відповідальність, дисциплінованість, працелюбність та ін. Сюди відносять прислів'я, подані за номерами: 3, 5, 7, 9, 16, 17, 18, 20, 24, 29.

Усвідомивши зміст прислів'я, учень письмово зафіксує номер тієї групи, до якої, його думку, воно належить.

Обробка отриманих даних.

Правильний розподіл прислів'їв за групами є показником адекватного розуміння школярами їхнього змісту, відносно високого рівня розвитку економічного мислення та уявлень про господарську діяльність.

Наступне колективне обговорення змісту наведених афоризмів уможливить уточнення окремих даних. Так, приміром, неточний розподіл висловів за групами інколи зумовлений багатозначністю тлумачень їх змісту, а не недостатньо адекватним усвідомленням змісту прислів'я учнями. Це варто врахувати для отримання об'єктивного аналізу результатів дослідження.

Дану методику варто використовувати в роботі з молодшими учнями чи підлітками. Проте для старшокласників, які вже вміють інтегрувати й синтезувати інформацію, міркувати, будувати гіпотези та мислити критично, завдання з народними афоризмами не викличуть ніяких труднощів. Тому досліднику, який працює з такими учнями, доцільно залучати їх до розв'язування та складання різного роду задач економічного змісту, сюжетно-рольових ігор, що потребують актуалізації відповідних психічних процесів, з тим, щоб виявити рівень розвитку в них окремих компонентів господарсько-економічної культури.

Методика “Спонукальні потреби”⁴

“Учень очима вчителя”

Мета: встановити інтенсивність прояву спонукальних потреб в учнів початкових класів, що стосуються розвитку окремих якостей господарсько-економічної культури.

Порядок проведення.

Педагог на основі спостережень за учнями, бесід з іншими учителями, батьками повинен вибрати відповіді на запитання анкети, поданої нижче.

ЗАПИТАННЯ	МОЖЛИВІ ВІДПОВІДІ	БА- ЛИ
1. Чи часто Ваші учні задають запитання, що стосуються розуміння змісту економічних понять?	а) часто;	5
	б) інколи;	3
	в) дуже рідко.	1
2. Чи захоплюються Ваші учні розв'язанням проблемних задач господарського	а) так;	5
	б) інколи;	3
	в) ні.	1

⁴ Інтерпретований варіант з кн.: Пушкина Т. Некоторые принципы методик для исследования мотивации учебной деятельности // Новые исследования в психологии. – 1980. – С. 27–28.

характеру?		
3. Як ставляться Ваші учні до предметів особистого вжитку: одягу, взуття, навчального приладдя?	а) бережливо; б) не бережливо; в) байдуже.	5 3 1
4. Як ставляться Ваші учні до громадського майна: шкільних меблів, міського автотранспорту, стендів у класній кімнаті?	а) бережливо; б) не бережливо; в) байдуже.	5 3 1
5. Чи проявляють Ваші учні ініціативу та творчість щодо покращення умов побуту чи ефективності навчальної діяльності?	а) так; б) ні; в) інколи.	5 3 1

Анкета заповнюється вчителем на кожного окремого вихованця. Щоб об'єктивно відповісти на подані запитання потрібне ретельне спостереження за кожним учнем, попередні діагностуючі бесіди чи інтерв'ю з батьками, іншими вчителями, що причетні до його виховання.

Обробка даних.

Суму балів, набрану кожним учнем, треба поділити на 5 (кількість усіх запитань). У результаті ми отримаємо показник інтенсивності спонукальної потреби, який позначимо через I .

Якщо $3,5 < I < 5$, то можна вважати, що в даного учня сильно *виражена спонукальна потреба* щодо розвитку господарсько-економічного мислення та його участі у відповідній діяльності;

якщо $2,5 < I < 3,5$, то вона *виражена помірно*; а якщо $I < 2,5$ - *виражена слабо*.

Аналогічно здійснюють дослідження учня “**очима батьків.**” У процесі використання даної методики варто скористуватися наступною анкетною для батьків:

ЗАПИТАННЯ	МОЖЛИВІ ВІДПОВІДІ	БАЛИ
-----------	-------------------	------

1. Чи цікавиться Ваша дитина бюджетом сім'ї?	а) так;	5
	б) інколи;	3
	в) ні.	1
2. Як реагує Ваша дитина, дізнавшись, що її вимога щодо придбання бажаних речей (солодощів, іграшок) не буде виконаною?	а) спокійно, з розумінням;	5
	б) як коли;	3
	в) дуже емоційно.	1
3. Чи проявляє Ваша дитина ініціативу при виконанні будь-якої роботи?	а) так;	5
	б) інколи;	3
	в) ні	1
4. Чи намагається Ваша дитина навчитись чогось нового по господарству?	а) так;	5
	б) інколи;	3
	в) ні	1

Дана методика дослідження найбільш придатна для використання у школі першого ступеня, де діти мають справу здебільшого з одним чи кількома вчителями. Водночас ця категорія дітей характеризується відвертістю, вони не вміють стримувати свої бажання й керувати емоційними станами, тому відносно легше піддаються вивченню.

Зауважимо, що кожна окрема методика вивчення рівня розвитку певних якостей учнів не дає вичерпного уявлення про рівень розвитку їх господарсько-економічної культури в цілому. Багато методик носять умовний характер, оскільки дають поверхневу інформацію про досліджувані параметри, проте інколи вони можуть виявитись досить цінними. В будь-якому випадку потрібне комплексне використання різних методик дослідження тієї чи іншої інтегральної характеристики особи з тим, щоб отримати найбільш об'єктивні дані про рівень їх розвитку.

Процес та результати господарсько-економічної культури значною мірою детерміновані рівнем особистісної самооцінки (занижена, об'єктивна чи завищена), з чого випливають самоствалення та самовдосконалення. Важливим завданням господарсько-економічного виховання є підготовка учнів до активного

професійного самовизначення, тому педагогові корисно спостерігати за їх психологічною налаштованістю до вирішення означених питань. У шкільній практиці старшокласники здебільшого не готові до об'єктивної оцінки своїх знань, здібностей, пізнавальних можливостей. Адже відомо, що людина з низькою самооцінкою почувається невпевнено, не може реально спрогнозувати результатів своєї діяльності, не прагне до змін у своєму житті, нерішуча, не здатна до ризику та ін. У той же час висока самооцінка дозволяє особистості бути господарем своєї долі, неповторною, цілеспрямованою і творчою у вибраній сфері діяльності.

Для визначення рівня самооцінки психологи користуються формулою В. Джемса [1, с. 74]:

$$\text{Самооцінка} = \frac{\text{Успіх}}{\text{Домагання}}$$

Г. Карпенчук зазначає: “Старшокласники повинні чітко розуміти, що розбіжності між домаганнями і реальною поведінкою людини веде до спотворень самооцінки і, як наслідок, до неадекватної, насиченої емоційними зривами поведінки. Дослідження самооцінки надзвичайно корисне і для самопізнання школярів, ставлення їх до себе, як правило, сповнене драматичними протиріччями” [Там само]. Таке дослідження самооцінки цікаве в плані самопізнання школярами своїх інтересів, захоплень, уподобань з тим, щоб виробити чітку систему розвитку економічного мислення та свідомості, виховувати розумні потреби та вміння співвідносити їх з реальними можливостями, високу організованість, дбайливе ставлення до навколишнього світу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Карпенчук С. Г. Самовиховання особистості: Науково-метод. посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 216 с..

5. Критерії оцінювання рівня розвитку господарсько-економічної культури школяра

Критерій – це ознака, на основі якої здійснюється оцінка міри сформованості тієї чи іншої якості особистості. Згідно критеріїв оцінювання виховання констатують про рівень її вихованості.

Під рівнем вихованості школяра розуміють ступінь сформованості в нього відповідно до вікових можливостей найважливіших якостей особистості, які є показниками вихованості [1, с. 274]. Оцінювання рівня розвитку в учнів господарсько-економічної культури доцільно здійснювати на основі вивчення міри сформованості в них окремих її компонентів (когнітивного, орієнтаційно-ціннісного, поведінково-діяльнісного, інтелектуального тощо). Водночас важливо виявити в цій інтегральній якості такі складники, які були б *спільними для всіх суб'єктів господарської поведінки* і не залежали б від їх ставлення до матеріальних цінностей, віку, професії, сфери актуалізації тощо.

У процесі визначення основних критеріїв господарсько-економічної культури учнів початкових класів, варто скористуватись критеріями їхньої трудової активності, розроблені І. Бехом, а саме: *рівень потреби в праці, характер трудової орієнтованості, особливості взаємодії з іншими людьми у трудовій діяльності* [2, с. 61]. З урахуванням зазначених критеріїв, автор умовно виділяє п'ять типів трудової активності школярів: *ентузіасти, сумлінні працівники, діти з індиферентним ставленням до праці, ледарі, діти зі схильністю до асоціальних дій* [2, с. 62].

Деякі автори (А. Нісімчук, О. Падалка, І. Смолук, О. Шпак) пропонують здійснити вивчення місця працьовитості як невід'ємної якості господарсько-економічної культури в загальній структурі особистості. Вчені розглядають працелюбність з трьох позицій:

а) вихідні ознаки: свідоме ставлення до праці, трудові навички, трудова моральність;

б) виявлення трудових ознак: трудова активність, старанність у праці, майстерність, ставлення до праці, спілкування у трудовій діяльності;

в) діагностичні ознаки: потреба в трудовій діяльності, готовність до неї, свідоме виконання трудових обов'язків, культура праці, старанність, потяг до колективної праці, творча індивідуальна праця, трудові стимули та мотиви, свідома дисципліна праці, ставлення до людей праці та її результатів [5, с. 195–196].

Будь-яка притаманна особі якість, в тому числі працьовитість, актуалізується в практичній діяльності чи відповідній поведінці, а “в механізмі поведінки все починається з ставлення і закінчується ним”. І далі: “У всій багатогранності відношень дитини як особистості психологи виділяють такі види ставлення: *до самого себе, до людей* (батьків, ровесників), *до діяльності* (навчальної, громадської, виробничої), *до світу речей* (особистих, громадських, до природи та ін.)” [3, с. 185]. “Рівень трудової вихованості школярів значною мірою залежить від ставлення до результатів роботи” [Там само, с. 63]. Тому, розробляючи питання оцінювання ступеня розвитку господарсько-економічної культури у дітей та молоді, ми орієнтувалися, головним чином, на її *орієнтаційно-ціннісний компонент*, що визначає їхнє ставлення до господарської дійсності (природи, матеріальних і духовних цінностей тощо), *характер відповідної поведінки та діяльності*.

Стосовно оточуючої дійсності дитина в тій або іншій господарській ситуації може виявляти поведінку чи діяльність, що характеризується однією з трьох оцінок: *господарсько-позитивна, господарсько-нейтральна та господарсько-негативна* (Розробляючи рівні розвитку господарсько-економічної культури, ми взяли за основу типи ставлень учнів до навчання – негативне, нейтральне (пасивне), позитивне (ініціативне, творче), позитивне (особистісне, відповідальне) і т. п. [4]) (Рис. 1.).

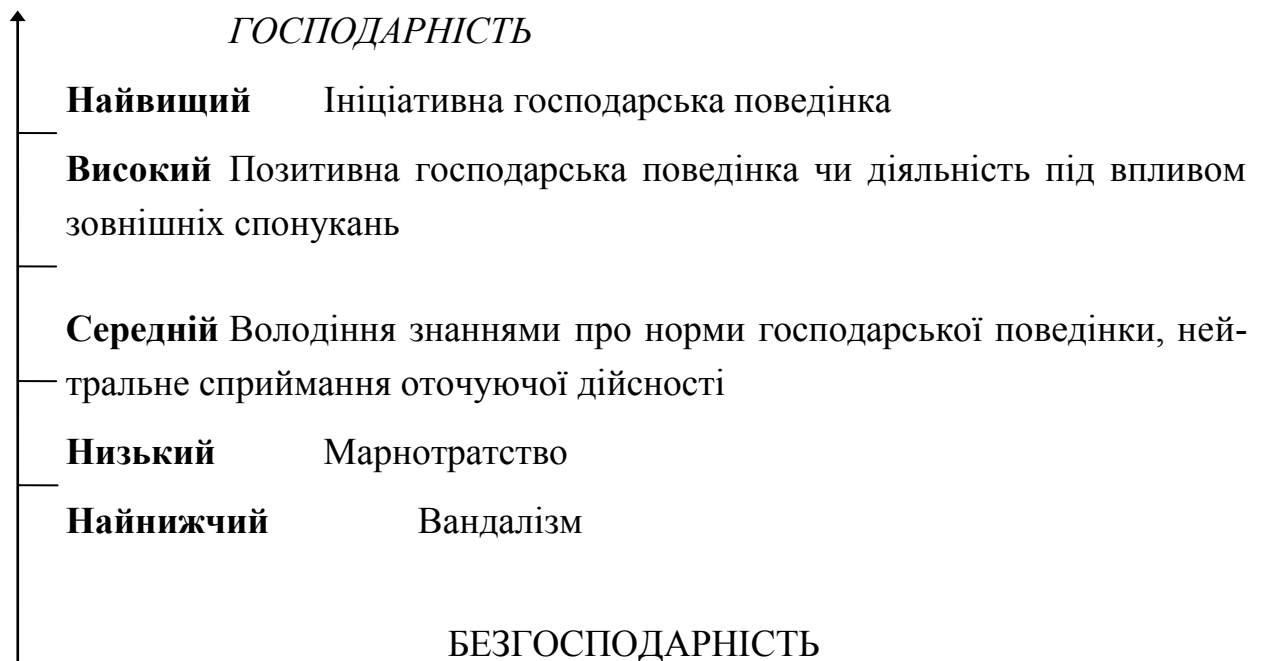

Рис. 1. Рівні розвитку господарсько-економічної культури та поведінки

УЧНІВ

Господарсько-нейтральну позицію можна розглядати як умовну межу розподілу між господарністю та безгосподарністю. Вона означає нейтральне ставлення дитини до господарської дійсності, коли вона не помічає явищ безгосподарності так само, як не помічає позитивні господарські починання, дії, поведінку. В окремих випадках вона проявляє акти господарської поведінки (здебільшого “показової”), інших – акти безгосподарності. Пасивне ставлення дитини до навколишнього світу не можна назвати позитивним явищем, проте ми виходили з того, що в деяких випадках дитині достатньо не порушувати нормативних вимог, що регулюють її поведінку та діяльність. Наприклад, дитина виявилась байдужою, коли побачила, як хтось сміється в громадському автотранспорті і не проявила ніякої ініціативи, щоб прибрати чи звернути увагу на порушника порядку. Але вона сама, хай підсвідомо, дотримується певних норм поведінки. Чи, скажімо, не обов’язково учневі підмітати подвір’я, щоб його вважати як людину з високим рівнем розвитку господарсько-економічної культури. Йому достатньо самому не смітити, дотримуватись правил для учнів, допомагати батькам по господарству, а в разі потреби проявити певні акти господарської поведінки чи діяльності.

Нижче цієї межі ми виділяємо два **рівні безгосподарності** (низький та найнижчий), вище – два **рівні розвитку господарсько-економічної культури**.

Низький рівень означає, що в поведінці дитини переважають прояви актів безгосподарності (на рис. 1. – рівень марнотратства). Людина-споживач у нашому суспільстві – це звичне явище. Проте одна справа, коли особа розумно користується благами інших, не створюючи певних матеріальних цінностей, і зовсім інша річ, коли вона нерационально їх витрачає, проявляє безгосподарність. У дитячому чи молодіжному соціумі це виявляється в невмінні співвідносити свої потреби з власними можливостями та можливостями родини, ставленні до продуктів харчування, зокрема хліба, одягу, взуття, предметів повсякденного користування, громадського майна, неекономному витрачанні “кишенькових” грошей тощо.

Найнижчий рівень – це рівень безглузлого нищення матеріальних та культурних цінностей (рівень вандалізму). На жаль, існують непоодинокі випадки, коли діти свідомо ламають ліфти в будинках, розмальовують стіни під’їздів, царапають сидіння в громадському автотранспорті, нищать міські таксофони, безжалюдно знущаються з тварин та ін.

Умовну межу між господарністю та безгосподарністю ми вважали загалом **середнім рівнем** розвитку господарсько-економічної культури. Це – рівень **знань**. Він характеризується тим, що дитина в основному усвідомлює норми господарської поведінки, але, як правило, не дотримується їх. У виняткових випадках у присутності дорослих виявляє “показові” акти відповідної поведінки.

Перший рівень господарності характеризується тим, що учень знає норми господарської поведінки, здебільшого виконує їх під впливом зовнішніх спонукальних сил (прохання батьків, учителів тощо). Інколи ініціативно проявляє акти господарської поведінки. Цей рівень умовно називаємо **високим**.

Третій рівень господарності характеризується стійкою і до того ж внутрішньо вмотивованою, ініціативною господарською поведінкою, типові акти якої стали для учня нормою організації його життя (приміром, дитина постійно без нагадувань купує хліб для сім’ї, виносить сміття, стежить за чистотою кімнати, поливає кімнатні квіти, допомагає батькам по господарству, дотримується режиму навчальної праці, запобігає перевитратам води, вчасно вимикає світло, яке горить без потреби, та ін.). Цей рівень називаємо **найвищим**.

Ознаки поведінки, що слугують критеріями оцінювання орієнтаційно-ціннісного компонента господарсько-економічної культури учнів, у найзагальнішій формі представлені в таблиці 2.

Критерії оцінювання рівня розвитку господарсько-економічної культури учнів

Рівні розвитку господарсько-економічної культури	Характеристики поведінки школяра
<i>Найвищий</i>	Дитина постійно виявляє господарське ставлення до оточуючої дійсності, ініціативу у відповідній діяльності, активно протидіє безгосподарності та лінощам
<i>Високий</i>	Учень здебільшого проявляє акти господарської поведінки, але включається в посильну господарську діяльність під впливом спонукань дорослих, бореться проти безгосподарності та лінощів
<i>Середній</i>	Дитина виявляє нейтральне ставлення до оточуючої дійсності, не помічає явищ безгосподарності, здебільшого не чинить опору лінощам
<i>Низький</i>	Школяр проявляє марнотратство, ухиляється від посильної господарської діяльності
<i>Найнижчий</i>	Учень систематично виявляє безгосподарність, марнотратство, а інколи й вандалізм, тобто безглузде нищення матеріальних цінностей; не ви-

Отже, загалом маємо *п'ятирівневу шкалу розвитку господарсько-економічної культури*. Як засвідчує досвід, у теперішній школі домінуючим є задовільний рівень розвитку господарської поведінки, хоч цілком не виключені окремі прояви марнотратства і навіть вандалізму.

Зауважимо, що представлені критерії та рівні розвитку господарсько-економічної культури особистості є умовними. З метою поліпшення якості господарсько-економічного виховання в теперішній школі важливо виявити, які зміни відбулись в їхній поведінці та діяльності в результаті певних виховних вплив, які форми та методи виховання є найбільш ефективними, а які потребують подальшого вдосконалення та ін. Завдання дослідника полягало в тому, щоб визначити наявний рівень розвитку господарської вихованості школяра та оцінити ефективність виховного впливу, тобто відношення досягнутих результатів до поставленої мети в процесі формування в нього елементів господарсько-економічної культури. Критеріальний підхід запропоновано, передусім, для визначення *ставлення* учнів до праці, предметів особистого вжитку, громадського майна, продуктів харчування, живої та неживої природи (флори, фауни, води), тобто виявлення рівня розвитку орієнтаційно-ціннісного компонента господарсько-економічної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1997. – 304 с.
2. Критерії моральної вихованості молодших школярів: Кн. для вчителя / За ред. І. Д. Бега, С. Д. Максименка. – К.: Рад. шк., 1989.
3. Семья. Социально-психологические и этические проблемы / В. И. Зацепин и др. – К.: Политиздат Украины, 1990.
4. Маркова А. К. и др. Формирование мотивации учения: Кн. для учителя / А. К. Маркова, Т. А. Матис, А. Б. Орлов. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.
5. Падалка О., Нісімчук А., Смолюк І., Шпак О. Педагогічні технології: Навч. посібник. – К.: В-цтво “Укр. енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1995. – 252 с.

II. ЕТНОПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНОГО ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ

1. Народні традиції господарсько-економічного виховання особистості в контексті її соціалізації

З початком демократичних перетворень у країні в сучасній шкільній практиці спостерігається відчутний інтерес до етнографії українського народу, що пояснюється багатьма чинниками: доступністю змісту для широкого загалу у суспільстві, в т.ч. для учнів; його прикладним спрямуванням; співзвучністю з повсякденними духовними потребами та інтересами батьків і дітей; невичерпним виховним потенціалом тощо [21, 5–10].

Не випадково з усією гостротою постає проблема глибоко дослідження та практичного використання позитивного досвіду української етнопедагогіки (далі терміни "етнопедагогіка" і "народна педагогіка" вживатимуться як синоніми). Ця необхідність усвідомлювалась і в радянську епоху, не дивлячись на явне зневажливе ставлення до самотньої культури народів колишнього СРСР, хоч би тому, що офіційна політика ніколи не переставала загострювати увагу на їхніх національних та етнічних відмінностях. Народна педагогіка у ті часи в кращому випадку зводилась до залучення дітей з раннього віку до традиційних галузей господарства, народних ремесел та промислів. Таке штучне обмеження народнопедагогічної мудрості означає дискредитацію етнопедагогіки як галузі емпіричних знань про навчання і виховання дітей, її методів, прийомів, організаційних форм тощо, оскільки для представників українського етносу традиційна педагогіка виявляється в усіх без винятку аспектах повсякденного буття: господарській діяльності, виробничо-побутовій сфері, сімейних стосунках, духовній культурі тощо.

Природньо постає питання: чому, приміром, 100 років тому методи народної педагогіки давали абсолютно позитивні результати у вихованні, а сьогодні цих результатів навіть не гарантують.

В сучасному тлумаченні етнопедагогіка – це усталена система цілей, завдань, принципів, методів і форм організації становлення людини в структурі національно-етнічних поглядів, норм і звичаїв окремого народу (В. Струманський) [14]. Виходячи з того, що предметом етнопедагогіки є досвід навчання й виховання дітей, накопичений конкретним етносом за тривалий час

його існування, який потребує ґрунтовного вивчення, узагальнення та порівняння з іншими традиціями або з офіційною педагогічною доктриною, успіх використання цього досвіду в сучасних умовах залежить від ретельного врахування її специфічних особливостей, на які вказує А. Бурикін [2].

Перше. Головною особливістю української етнопедагогіки вважаємо те, що вона **за своєю природою є сімейною**. Численні психолого-педагогічні дослідження засвідчують, що формування характеру людини, її вольових якостей, емоційної сфери найінтенсивніше відбувається у перші роки життя і, як правило, набуті у цей період цінності є досить стійкими. “Звички трирічної дитини зберігаються до 80 років”, – гласить народна мудрість.

Сім'я – це об'єднання людей на основі шлюбу або кровної спорідненості, які пов'язані між собою **спільністю побуту та взаємною відповідальністю** [18, 207] (*Виділено нами – О. Б.*). Під **спільністю побуту** ми розуміємо співжиття членів родини, спільне задоволення найнеобхідніших матеріальних та духовних потреб, ведення господарства, створення та підтримання належних умов життєдіяльності.

“**Побут** – позавиробнича сфера суспільного життя людей; сукупність способів і форм задоволення їх матеріальних потреб” [19, 249]. В іншому довідковому виданні зміст поняття “побут” (існування) визначається таким чином – це “те , що необхідно для підтримки існування”, “буття, існування”, “спосіб життя” [20, 45–46]. Таке спрощене розуміння змісту терміну “побут” як сфера для задоволення суто матеріальних потреб людини вважаємо неповним. Кожна особа відзначається певним рівнем духовної культури, на яку значною мірою впливають мікросередовище, в якому вона знаходиться. Першим таким осередком, як відомо, є сім'я, де людина разом із матеріальними, задовольняє й найнеобхідніші духовні потреби, зокрема у спілкуванні, спільній молитві, розумній пораді тощо.

За М. Стельмаховичем, поняття “**дитячий побут**” включає сукупність матеріальних і культурних умов, у яких дитина живе, стан задоволення її реальних потреб відносно догляду, харчування, одягу, житла, предметів хатнього вжитку, охорони здоров'я, а також щодо засвоєння духовних благ, культури живого спілкування, відпочинку, ігор і розваг [12, 146].

Кожна дитина змалку має певне “власне господарство”, тобто все те, чим вона користується в повсякденному житті – іграшки, одяг, взуття, книги, предмети побутового призначення (наприклад, меблі). Народна педагогіка доводить,

що предмети, які оточують людину і які вона сприймає, є найпершими її вчителями. В. Сухомлинський зауважує: “Гармонія речей, які оточують дитину, створює загальний естетичний дух обстановки за тієї умови, коли окремі речі не кричать про себе, коли їх ніби не помічаєш” [16, 386].

Українська родина завжди прагнула до естетизації свого життя, зокрема побуту: “...В українській ідеології найвищий статус мають ідеї ... любові до рідного краю, творчої праці, ... утвердження краси у різних сферах життя, в тому числі у побуті...” [17, 108]. З особливою увагою батьки привчали дітей до порядку в усьому, розмальовували своє помешкання та прикрашали його вишивками, декоративними виробами з дерева, лози, металу, шкіри, глини, скла тощо. Діти теж брали посильну участь у створенні художніх виробів, опановували ази народних ремесел (“Бурчання наскучить, приклад научить”). У такій невимушеній атмосфері зростаюча особистість “всмоктує” специфічні риси свого етносередовища, що найбільш інтенсивно відбувається в дошкільний період: “Від п’ятирічної дитини до дорослої людини – один крок, а від новонародженого до п’ятирічного – велика відстань”, – доводить етнопедagogіка. Тому таку важливу роль відіграє формування дитини в родинному соціумі. “Як у сім’ї згідливе життя, то й виросте дитя до пуття”, “Як зайдеш між реп’яхи, то й реп’яхів наберешся”, “Як бавитимеш дитя, так воно й виросте”, – кажуть у народі.

Друге. На відміну від офіційної, **народна педагогіка виключає колективні форми виховання**, акцентуючи увагу на його **індивідуалізації**. Не випадково навіть вік дитини визначається не кількістю років, а тим, що вона може і вміє робити своїми руками (В сучасних умовах дитину формально не беруть у школу, якщо її не вистачає кілька місяців для досягнення певного віку і нехтують її психологічною готовністю).

Господарсько-економічне виховання в народній педагогіці носило **свідомий характер** і зводилось до привчання дітей з 5–6 річного віку до праці. Дорослі залучали їх до різних видів трудової діяльності навіть у тих випадках, де без їхньої допомоги можна було б обійтися. Батьки плекали в малечі усвідомлення того, що “землю прикрашає сонце, а людину – праця”, а “щоб людиною стати, треба працювати”. Беручи посильну участь у створенні матеріальних цінностей, дитина переживає почуття гордості, праця дає їй повноту духовного життя.

У традиційній українській оселі панує думка: **все, що роблять дорослі, різною мірою можуть виконувати й діти**, тобто **вікова диференціація праці**, про яку пише М. Стельмахович (хлопчика 7–8 років уже називали “пастушком”,

а пасли діти спочатку гусей, тоді овець, кіз, корів і навіть коней. Про юнака віком 16 років з гордістю казали: “Вже, слава Богу, косар”), **має умовний характер**. Діти відчували потребу сім’ї у праці і, раненько встаючи, доїли корів, стригли овець, прали, випасали худобу, заготовляли сіно й т. п.

А в мешканців Півночі (чуків) прийнято, що хлопчик 5–6 років уже отримує від батьків найпростішу зброю і має можливість ходити на полювання. При цьому не зафіксовано жодного нещасного випадку (!) через неправильне поводження дітей із мисливською гвинтівкою. Істотно й те, що для представників північних народів Росії частина іграшок представляє собою не вигадані муляжі предметів, які виготовляють чи купують дорослі, а мініатюрну зброю або інструменти, що використовують у повсякденному житті [2].

В українській етнопедagogіці, привертаючи увагу дітей до правил техніки безпеки у процесі праці, повчали: “Не бійся, але стережися”, “Не спитавши броду, не лізь у воду”, “Чого не їси, того і в рот не неси”, “За комаром не ганяй з топором”.

У селянській родині діти, як і дорослі, не уявляли собі життя без щоденної праці, вони жили нею кожної миті. Поступово батьки привчали дітей до виконання постійних господарських обов’язків як, наприклад, **догляд за молодшими братиками та сестричками**. У чому ж неоціненне виховне значення цього виду праці?

По-перше, догляд старших дітей за молодшими членами родини, в тому числі й немовлятами, полягає в тому, щоб, насамперед, забезпечити їх найнеобхіднішим – їжею і теплом, а, значить, вони годують, при потребі переносять, зачісують молодших дітей та ін. Цим самим уже 4-річна дитина (а саме з цього віку цілком правомірно залучати дитину до посильної домашньої праці) привчається до відповідальності та піклування не лише про себе, а й про інших, слабших членів сім’ї; відповідальності, праці.

По-друге. Забавляючи молодших, “няньки” співають їм колискові пісні, різного роду потішки та пестушки, які вони перейняли від матері чи бабусі; вчать їх ходити, гратись, самостійно їсти, носять на руках, присипляють та ін. Таким чином діти самостійно здобувають перші педагогічні навички догляду за малечою, що знадобиться їм як майбутнім матерям.

По-третє. Догляд “дітей за дітьми” дає можливість старшим членам родини не відволікатись від різного роду господарських робіт.

I, нарешті, це сприяє формуванню в дітей гуманних родинних стосунків, почуттів любові, взаємоповаги, відповідальності за інших. Недарма у народі кажуть: “Любляться, як рідні брати” або “Любляться, як брат із сестрою”.

Як бачимо з наведеного прикладу, праця слугує універсальним засобом виховання незалежно від її виду, характеру чи кінцевої цілі. А вмiле ведення господарства забезпечує добробут та душевне задоволення кожній оселі, кожній родині, що знайшло своє відображення у народній творчості [7, 270]:

А господар, як виноград,

Господинька, як калинка,

А діточки, як квіточки (“А в цім домку, як у вінку”)

Стосовно використання етнопедагогічних ідей у залученні дітей до праці нині чітко проглядається **розгалуженість цілей у вихованні, його завдань, змісту діяльності сімей, що проживають у містах** (скорочення сусідських зв’язків, малодітність, відсутність сезонно-польових робіт, організація дозвілля, анонімність людських контактів, широка інформативність і т. п.), **у порівнянні з життям родини в сільській місцевості, яке є більш стабільним** (обов’язковість господарських робіт на городі, подвір’ї, у саду; догляд за домашньою птицею, худобою; відносно менший обсяг інформації і повільніший ритм життя). Природно в сільській місцевості й нині є більш сприятливі умови для практичного використання етнопедагогіки в плеканні традиційних ціннісних орієнтацій у дітей, зокрема господарсько-економічних якостей.

Третє. У народній педагогіці чітко проглядається **ідея розвитку природних задатків дітей з раннього віку**: “Мати-кравчиня змалку прищеплювала дочці любов до своєї професії. А батько-хлібороб повчав свого сина, що хліборобство – є найголовнішою професією на землі, доводячи це не на словах, а ділом, коли брав хлопчика у поле, саджаючи на віз чи верхи на коня, показуючи, як сіяти гречку, овес” [11, 138]. Так виховувались цілі професійно-виробничі династії, які плекалися з покоління в покоління. “...Майже кожне село в Україні славилось майстрами – садівниками чи пасічниками, стельмахами чи ткачами, бондарями чи різьбярами, ковалями чи теслярами...” [11, 139].

Дорослі, спостерігаючи за етапністю трудового сходження майбутнього господаря, брали до уваги те, чим дитина грається, як грається, якого змісту гра, які цінності вона утверджує тощо.

В. Струманський виділяє такі етапи виробничо-трудового становлення особистості:

1) *ігровий*, що охоплює засвоєння дитиною (2–6–7 років) найпростіших знань, оволодіння нескладними вміннями й навичками. Цей період характеризується її прагненням самостійно апробувати набуті знання в певних конкретних діях, допомагати дорослим. Оскільки дитячі фізичні сили здебільшого ще недостатні для самостійного виконання певних господарських доручень, цей період ще називають помічниковим.

2) *професійно-орієнтаційний* (з 7–8 років) – всіма членами родини дитина вже визнавалась як справжній помічник по господарству, її залучали до самостійного виконання певних доручень, що уможливлювало глибше пізнання змістової своєрідності різних виробничо-господарських процесів й орієнтацію особистісних сил на опанування одним із них. Як бачимо, даний етап господарського становлення виділений на основі кінцевого педагогічного результату в становленні трудівника, а не від змісту праці.

3) *виробничо-кваліфікаційний* – охоплює віковий період з 15 до 20 років. У народі вважали, що парубки та дівчата до цього часу вже визначились стосовно сфери професійної діяльності, тобто знають “до чого серце лежить”, і потребують лише утвердження як висококваліфіковані робітники, майстри [14, 68–70].

Засобами народної педагогіки та психології батьки змалку **діагностували своїх дітей** на предмет виявлення їхніх індивідуальних особливостей та професійних запитів, що яскраво відображено у творі С. Пушика “Перо Золотого Птаха”:

Один верховинець мав дванадцятьоро синів. Від бідності аж скрипів, але дітей у найми не віддавав. Довго думав, який спосіб знайти, щоб діти здобули добре ремесло.

Коли найстаршому з них виповнилось сім років, верховинець повів його до лісу й запитав:

–Що було б з цієї сосни?

–Ліжко, – відповів син.

–Будеш столяром, – сказав батько й віддав його вчитися до столяра.

Через рік повів молодшого сина до лісу.

–Що було б з цієї смереки?

–Дошки.

–Йди на тартак різати дошки.

Ще через рік повів третього сина.

–Що було б з цього дуба?

–Бочка.

–Будеш бондарити...

І всі дванадцятьоро синів знайшли місце в житті [10, 74–75].

У даному переказі чітко виділяється ідея “сродної праці”, про яку в свій час так часто наголошував український педагог Г. Сковорода. Педагог-філософ акцентував увагу громадськості на вчасне виявлення природної схильності дитини до певного виду діяльності. “Дивись, – повчав педагог, – коли хлопчик, зробивши як іграшку волове ярмо, впрягає в нього цуценя або ж кошеня, – чи не виявляє це в ньому хліборобську душу? І чи не поклик це природний до землеробства?” (Т.1, с. 344) [15].

Система профорієнтаційної роботи в сучасній школі сформувалась на ґрунті етнопедагогічних ідей, що стосуються професійної підготовки дітей та молоді в родинному соціумі. Це, зокрема, питання ознайомлення їх з професіями батьків, професійної діагностики й консультування.

Нині часто молоді люди, обираючи свій професійний фах, орієнтуються на популярне чи прибутковіше, проте вони помиляються, оскільки ігнорують “індивідуальну природу” своєї особистості. “Славолюбство та ласолюбство багатьох затягло до справи зовсім природі їх супротивної. Але тим їм самим більше збитків буває... (Т. 2, с. 116) [15].

Універсальною особливістю етнопедагогіки в плані профорієнтаційної роботи є те, що вона ефективно використовує два головних напрями спрямованості дитини, які визначають її поведінку, – **наслідування діяльності дорослих і прагнення до пізнання оточуючого світу**. При цьому дитині нічого не нав’язують, що, на жаль, іноді має місце на уроках трудового навчання в школі. За таких умов залучення дітей до праці відбувається безперервно, однак здобуті трудові навички не завжди застосовуються у практичній діяльності. В народній педагогіці, на відміну від офіційної, здебільшого немає помилок у профорієнтації дітей.

Четверте. В етнопедагогіці для норм традиційної моралі немає вікової диференціації: **єдиним диференціатором норм поведінки були гендерні відмінності, що визначали різні напрями соціалізації індивіда**. Споконвіку в українців типовим був статевий розподіл праці, зміст якої в найзагальнішій формі представлено в таблиці 3.

У сучасних умовах життя диференціація господарсько-побутової праці чоловіків та жінок (відповідно хлопчиків і дівчаток) значною мірою деформувалася. В домашній праці, яка традиційно вважалась **жіночою справою**, як прибирання помешкання, приготування їжі, прання білизни та ін., сьогодні активно включаються **чоловіки**. Це пояснюється, по-перше, значною **технізацією праці та удосконаленням її знарядь**.

Таблиця 3

Зміст господарсько-побутової праці, до якої залучали дітей у традиційній українській родині

<i>Види господарсько-побутової праці для:</i>	
<i>дівчаток</i>	<i>хлопчиків</i>
Приготування їжі: а) повсякденне; б) випікання солодкого печива для святкового столу; в) випікання хліба; г) сервірування столу	Нескладні столярні та слюсарні роботи (ремонт меблів, дверей, замків, виготовлення знарядь праці, дерев'яного посуду та ін.)
Прибирання оселі: а) дотримання в належному стані меблів, предметів побутового призначення та ін.; б) естетизація помешкання	Випасання та догляд за коровами, вівцями, козами, кіньми та ін.
Прибирання двору та приміщень господарського призначення (літньої кухні, сараю та ін)	Прибирання двору та приміщень господарського призначення (сараю, підвалу та ін.)
Побілка оселі ззовні та зсередини, розмальовування печі	Заготівля сіна
Догляд за молодшими братами та сестричками	Зведення осель, допоміжних госпо-

(годування, переодягання, привчання до посильної праці, навчання грамоти)	дарських будівель, загорож тощо
Прання власного одягу та одягу членів сім'ї, білизни тощо	Заготівля дров
Прасування білизни, власного та одягу членів сім'ї	Копання криниць
Догляд за домашньою птицею (курми, гусьми, качками, індіками тощо)	Праця на городі (орання, сівба, підживлювання, сапання тощо), у саду (підчищування, збір урожаю та ін.)
Догляд за хатніми тваринами (кішкою, собакою)	Збирання лісових ягід, грибів, лікарських рослин
Доїння корови (чи кози), забезпечення належного зберігання та виготовлення молочних продуктів	Забезпечення членів родини водою.
Вишивання рушників, сорочок, серветок та ін.; в'язання макраме, одягу та ін.; пошиття та ремонт одягу	
Ткацтво, килимарство	
Догляд за хатніми рослинами; розведення квітів біля хати	
Висівання та догляд за грядками, прополювання городу	
Домашнє консервування	

грибів, овочів та фруктів Збирання лісових ягід, грибів, лікарських трав Забезпечення членів ро- дини водою	
---	--

Науково-технічний прогрес в усіх сферах життєдіяльності, включаючи побут, призвів до того, що в сучасних сім'ях нема потреби у виконанні значної частини господарських робіт, які відносили до розряду найважчих (заготівля дров, копання криниць), а, значить, це було справою “сильнішої половини” в родині, тобто батька, сина, внука.

У теперішніх будівлях певною мірою здійснено газифікацію та налагоджено водопостачання, тому природно нема потреби дбати про забезпечення сім'ї паливом чи водою. Зате обов'язки господаря дому включають, насамперед, **діяльність техніко-господарського характеру** (приміром, нескладні столярні чи слюсарні роботи). Такого роду домашня праця не є повсякденною, тому на господаря сім'ї при бажанні переходить виконання частини “жіночих” обов'язків. Хоч, як кажуть у народі, господиня три кути в хаті тримає, а господар лише один.

Автор не є прихильником статевого поділу господарсько-побутової праці на “чоловічу” та “жіночу”, адже це є внутрішньою справою кожної родини, тим паче розподіляти обов'язки між її членами. Відомий соціолог І. В. Бестужев-Лада виступає проти “анахронічного розподілу домашньої праці (обов'язків) на “жіночу” і “чоловічу” [1, 193]. Свою думку дослідник аргументує виробленням стереотипу поведінки в чоловіка чи жінки, що, безумовно, впливає на їхнє психічне життя. Звикнувши до одних і тих же обов'язків, людина абсолютно не уявляє себе у ролі виконавця інших, що підсвідомо формує почуття неповноцінності та дискомфорту в окремих життєвих ситуаціях.

Вважаємо, що традиційний досвід господарського виховання у родині шляхом залучення дітей до посильної праці має не лише пізнавальне значення. Варта уваги **народна ідея виховання працьовитого та дбайливого господаря з раннього дитинства**, а також засоби та принципи її практичної реалізації.

П'яте. В сучасній шкільній практиці діада “навчання-виховання” доповнена третьою складовою “контроль”, яка представляє собою диференціацію діяльності і поведінки дітей та дорослих у формі різноманітних обмежень, що перетворюється у самоціль. Етнопедагогіка у цьому напрямі абсолютно гармонійна,

оскільки не передбачає тотального контролю за активністю зростаючої особистості, певні обмеження щодо її поведінки та діяльності не мають директивного вираження і таким чином винесені за межі міжособистісних взаємин у сферу загальної культури етносу.

Мета як ідеальне відображення кінцевого результату виховання в українській етнопедагогіці споконвіку зводилась до плекання **здорової, доброї, розумної та працьовитої людини, а головним критерієм її вихованості слугувала повсякденна поведінка та діяльність**. Батьки особливо дбали про виховання дітей, оскільки “добрі діти – спокійна старість, лихі діти – старість стає пеклом”, переконливо доводивши, що “життя як стерниста нива: не пройдеши, ноги не вколовши”, “життя прожити – не поле перейти”.

У цьому параграфі ми намагались висвітлити деякі аспекти педагогічної науки у її взаємозв'язках з етнографією та соціологією з тим, щоб визначити умови застосування досвіду традиційного етнічного виховання дітей у сучасній сім'ї та школі.

Реально оцінюючи ситуацію та ті негативні тенденції, що, на жаль, мають місце в сучасній практиці використання народної педагогіки, варто ретельно виокремити з цієї “скарбниці” саме ті ідеї, які придатні для “перенесення” у навчально-виховний процес освітніх установ. Водночас **прогресивні ідеї української етнопедагогіки потребують глибокого осучаснення** з тим, щоб вони яскраво відображали елементи духовної і матеріальної культури сьогодення. Як зауважує В. П. Струманський, сьогодні питання стоїть не в реанімації давньої народної виховної практики, а у **відродженні духу взаємної любові і шанобливості з народним підтекстом, визнанні народної педагогіки як джерела вдосконалення сучасної теорії навчання і виховання**.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бестужев-Лада И.В. Будущее семьи и семья будущего в проблематике социального прогнозирования. – Детность семьи: вчера, сегодня, завтра. – М., 1986.
2. Бурькин А.А. Социальные аспекты этнопедагогике (на материале традиционной культуры малочисленных народов Севера) [<http://arctogaia.krasu.ru/laboratory/burykin/aspects.shtm>].
3. Васильцова З.П. Мудрые заповеди народной педагогики: Заметки журналиста. – М.: Педагогика, 1988. – 160 с.
4. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – 192 с.
5. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учебн. для студ. сред. и высш. пед. учебн. заведений. – М.: Изд. центр “Академия”, 1999. – 168 с.
6. Дьячковский К. Д. Единство этнопедагогике и этносемиотики: Тезисы конференции [<http://sitim.sitc.ru/Conferences/CultEdu/tesic/22.html>].
7. Календарно-обрядові пісні / Упоряд. О. Ю. Чебанюк. – К.: Дніпро, 1987.
8. Паламар А. Третя руїна: Роздуми над долею. – Київ-Харків-Тернопіль. – Нью-Йорк, 1988. – 252 с.
9. Підласий І. Ідеали українського виховання // Рідна школа. – № 4 (844). – Квітень, 2000. – С. 6–13.
10. Пушик С. Перо Золотої Птахи. Повість. – Ужгород: Карпати, 1978. – 272 с.
11. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. – К.: ІЗМН, 1997. – 232 с.
12. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1996.
13. Стельмахович М. Г. Теорія і практика українського національного виховання. Посібник для вчителів початкових класів та студентів педагогічних факультетів. – Івано-Франківськ, 1996. – 180 с.
14. Струманський В.П. Виховна робота в національній школі: Навчальний посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 184 с.
15. Цит. за: Струманський В. П. “Довго сам учись, якщо хочеш навчати інших”. Проблема навчання й виховання у філософських студіях Г.С. Сковороди // Початкова школа, 1994. – № 11. – С. 47–51.
16. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5 томах. Т. 4. - К.: Радянська школа, 1977. – 638 с.
17. Теоретичні засади виховання національної самосвідомості. Програма спецкурсу і навчальний посібник / За ред. Д. О. Тхоржевського. - К.: ІЗМН, 1998.

18. Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1994. – С. 207.
19. Украинский советский энциклопедический словарь. – К., 1988. – Т. 1. – С. 249.
20. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Рад. шк., 1989. – С. 45–46.
21. Як використовувати народознавство в школі: Посібник для вчителів, вихователів, студентів педагогічних навчальних закладів / За ред. чл.-кор. АПН України, проф. Скульського Р. П. – Івано-Франківськ, 2000. – 370 с.
22. Якупова Н. Нации нового тысячелетия [[http://vatandash. ufanet.ru](http://vatandash.ufanet.ru)].

2. Зміст господарсько-економічного виховання учнів у теперішній школі

При розробці змісту господарсько-економічного виховання учнів загальноосвітньої школи ми намагались здійснити оптимальне поєднання сучасних досягнень наукової думки з соціально-культурним досвідом українського народу в галузі господарювання, теоретичних і практичних компонентів змісту освіти.

Кожен навчальний предмет, що вивчається в загальноосвітній школі, є *поліфункціональним*, оскільки, поруч з основною функцією (змістом відповідної дисципліни), наділений ще й супровідною – формування світоглядно-етичних уявлень учнів, відповідного ставлення до довкілля, розвиток їх критичного мислення тощо. Виходячи з цього, пропонований зміст господарсько-економічного виховання школярів орієнтований для використання в процесі навчання шляхом реалізації його виховувальної та розвивальної функції, а також у позаурочній виховній роботі.

ПРОГРАМА

ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНОГО ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ

для загальноосвітніх навчальних закладів (1-12 класи)

Пояснювальна записка

Важливим напрямом роботи загальноосвітньої школи є господарсько-економічне виховання підростаючого покоління, формування “творчої, працелюбної особистості”, “цивілізовано господаря” (Державна національна програма “Освіта”).

Головними завданнями виховання відповідних цінностей у дітей та молоді є:

1. Забезпечення оволодіння господарсько-економічними, техніко-технологічними, політехнічними, екологічними, загальнотрудовими знаннями, основами комп’ютерної грамотності.
2. Формування культури споживання, бережливого ставлення до результатів праці, поваги і шани до людини як суб’єкта пізнання оточуючого світу, творця матеріальних і духовних цінностей; плекання інтересу до народних промислів та ремесел і культури праці. Вивчення історичних пам’яток та фольклору про господарську діяльність українців, їхніх трудових звичаїв і обрядів.
3. Виховання шанобливого ставлення до живої та неживої природи (флори, фауни, землі, води, повітря і под.).

4. Розвиток господарсько-економічного мислення школярів, їх підприємливості, ініціативності, здібностей до творчої діяльності.
5. Формування свідомого ставлення до праці, умінь орієнтуватись у сфері бізнесу, своєчасне виявлення в учнів технічних захоплень і обдарувань, підготовка до активного професійного самовизначення з урахування власних здібностей та вподобань.
6. Залучення учнів до самообслуговуючої, посиленої господарсько-побутової, конструкторсько-технологічної, пошуково-етнографічної діяльності. Формування умінь раціонально використовувати бюджет часу (дотримання режиму дня, планування часу на виконання навчальних завдань, організація дозвілля та відпочинку тощо).

Вирішення цих завдань потребує розробки, обґрунтування та практичної апробації орієнтовного змісту навчальної діяльності, реалізація якої здатна забезпечити формування в учнів господарсько-економічної культури в цілому та окремих її елементів.

Далі розглянемо орієнтовний зміст роботи, спрямованої на вирішення означених виховних завдань, диференційовано в початковій (1–4 кл.), основній (5–7 кл. і 8–9 кл.) та старшій (10–12 кл.) школі.

Формування господарсько-трудових цінностей у школі першого та другого ступенів передбачає оволодіння учнями загальнотрудовими знаннями, уміннями та навичками, необхідними для їх життєдіяльності. Тому зміст господарсько-економічного виховання для цієї категорії учнів орієнтований передусім на усвідомлення ними ролі праці в житті кожної людини, формування навичок самообслуговування, культури споживання, шанобливого ставлення до природного довкілля тощо.

У старшій школі формування елементів господарсько-економічної культури здійснюють диференційовано, тобто акцент робиться на розвитку економічного мислення учнів, опанування ними основ маркетингу й менеджменту економічної діяльності, сімейної економіки та малого бізнесу, використання комп'ютерної техніки в навчально-трудої діяльності, виробленні відповідних політехнічних і техніко-технологічних знань, умінь та навичок за рахунок профільного навчання, в тому числі різнопрофільних навчальних груп учнів в сільських однокласних школах. Старшокласники переважною більшістю вже визначились стосовно майбутньої професійної діяльності, тому доцільно розширити їхні знання про вибраний кожним фах шляхом індивідуально-групової роботи.

Чільне місце в програмі відведено вивченню фольклору про господарську діяльність українців, їхніх трудових звичаїв та обрядів, родинних реліквій, формуванню в учнів інтересу до художніх народних промислів і ремесел, практичних навичок вишивання, лозоплетіння, писанкарства, різьблення тощо.

Розроблений зміст придатний для реалізації в навчальному процесі загальноосвітньої школи, зокрема при вивченні математики, природознавства, географії України, трудового навчання, художньої праці, інформатики, креслення, основ вибору професії, основ економіки і підприємництва, основ правознавства, історії України, всесвітньої історії та ін., в позаурочній виховній роботі та роботі з батьками учнів.

Програма складається з теоретичної та практичної частини для кожної вікової категорії школярів, основних вимог до їхніх знань, умінь і навичок, списку рекомендованої літератури.

Програма розроблена на основі результатів власних досліджень автора в Науково-методичному центрі “Українська етнопедагогіка і народознавство” АПН України та Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника з урахуванням основних положень Державних стандартів базової і повної середньої освіти, аналізу та використання чинних програм з трудового навчання, художньої праці, основ економіки, основ підприємницької діяльності та ін.

ОРІЄНТОВНИЙ ЗМІСТ ВИХОВАННЯ

ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ (1–4 кл.)

Теоретичний аспект

1. Ознайомлення з різними видами праці – самообслуговування, робота в майстернях, налагодження благоустрою території школи, вулиці, парку; формування внутрішньої потреби в праці як життєвої необхідності.

2. Забезпечення оволодіння змістом найпростіших економічних понять: *аукціон, банк, бартер, безробіття, бережливість, бізнес, валюта, вартість, витрати, господар (господарство, господарювання), гроші, державна та приватна власність, дохід, заробітна плата, економіка, економність, ЕОМ, корисні копалини, кількість, кредит, культура споживання, культура виробництва, матеріальні цінності, охорона природи, податок, приватизація, при-*

родні багатства, підприємство, потреби, послуги, реклама, ринок, рівень життя, товар, торгівля, техніка, фермер, ціна та ін.

3. Залучення учнів до вивчення українського фольклору про господарську діяльність, трудових звичаїв і обрядів. Знайомство з хатнім інтер'єром в Україні, його традиційними й сучасними елементами

4. Розвиток господарсько-економічного мислення школярів шляхом вирішення проблемних ситуацій, завдань з використанням статичних та динамічних зображень, словесних описів, числових даних, розв'язування задач, наповнених доступним економічним змістом і под.

Практичний аспект

1. Формування культури споживання та використання у ставленні до продуктів харчування, зокрема хліба, особистих речей (одягу, взуття, навчального приладдя, книг, транспортних засобів тощо), громадського майна (шкільного приладдя, книг, телефонів-автоматів, громадського транспорту та ін.), індивідуальних заощаджень, води, електроенергії і т.п.

2. Залучення до найпростіших видів праці:

– *самообслуговуючої*: закріплення здобутих у дошкільному віці умінь самостійно одягатись і роздягатись у певній послідовності, доглядати за своєю зовнішністю (зачіскою, одягом, взуттям), пришивати гудзики, виховання звички помічати та при можливості усувати неохайність у своїй зовнішності, неполадки в предметах повсякденного вжитку;

– *господарсько-побутового та природоохоронного спрямування*: формування й закріплення умінь розстеляти і застеляти постіль, прибирати помешкання (очищати від пилу меблі та домашньо-побутову техніку, складати іграшки та навчальне приладдя, підмітати підлогу), прати дрібні речі (носову хустинку, ляльковий одяг), допомагати батькам у здійсненні нескладних щоденних покупок для сім'ї, готувати нескладні страви (сервірувати стіл, розкласти фрукти чи овочі на тарілці тощо) і поратись по господарству (подати молоток, потримати викрутку та ін.), привчання до посильної господарської праці на городі, у саду, на пришкольній ділянці (поливати квіти, збирати врожай), догляд за кімнатними рослинами, піклування про хатніх тварин (собаку, кішку, папугу, хом'яка) та домашню птицю (курей, качок, кролів тощо);

– *художньо-естетичного змісту*: початкове ознайомлення з народними ремеслами та промислами (вишиванням, писанкарством, лозоплетінням, різьбленням, карбуванням, керамікою, ткацьким мистецтвом та ін.);

– *суспільно корисної праці*: заготівля лікарських трав, збір макулатури.

3. Залучення до участі в шкільних трудових об'єднаннях: “Народний умілець”, “Майстерня Діда Мороза”, “Книжкова лікарня”, “Ікебана”; гуртках з виготовлення макетів дитячих меблів (столів, стільців, парт), будинків (школи, крамниці, театру, музею), моделей іграшкових автомобілів, літаків, ракет тощо.

4. Розучування народних виробничо-технологічних дитячих ігор (“Печу-печу бабку”, “Ковалик”, “Огірочки”, “Сорока-ворона” і под.).

5. Організація та проведення виховних заходів господарсько-профорієнтаційного змісту: ігри “Мандрівка професіями”, “Ціна однієї хвилини”, “Робінзонада”, конкурс на краще читання віршів про професії, вогник “Посміхнися, Квітко”, “Рослини і тварини в українській пісні”, “Соромно перед соловейком”, “Коли плачуть рослини” та ін.

Основні вимоги до знань, умінь та навичок молодших учнів:

Учні повинні:

Оволодіти змістом найпростіших економічних понять, вміти лічити гроші.

Мати уявлення про світ людських професій, сімейний бюджет, державну та приватну власність, місцевий бізнес, сільськогосподарські та промислові об'єкти, розташовані в мікрорайоні школи, а також про ті, де працюють їхні батьки.

Знати особливості природи своєї місцевості (погода, ґрунти, корисні копалини, рослини, тварини), праці людей кожної природної смуги, народні господарсько-трудові звичаї та обряди українців, казки, приказки і прислів'я про працю.

Розв'язувати доступні задачі господарсько-економічного змісту та складати їх за малюнком чи поданим зразком.

Засвоїти найпростіші вміння й навички самообслуговування, правила безпечної поведінки на вулиці, в побуті.

Самостійно виконувати навчальні домашні завдання.

Дотримуватись правил особистої гігієни, режиму дня, безпеки праці й відпочинку.

Виявляти нетерпимість до будь-яких проявів безгосподарності, лінивства і марнотратства, запобігати перевитратам води, електроенергії, бережливо ставитись до особистої власності та громадського майна.

Допомагати батькам по господарству, доглядати за рослинами в куточку живої природи і на пришкільній ділянці.

Оволодіти початковими елементами культури виробництва, навчитись елементарних навичок вишивання, писанкарства, лозоплетіння, різьблення, роботи з глиною, бондарства і под. (на вибір учителя та дітей).

ОРІЄНТОВНИЙ ЗМІСТ ВИХОВАННЯ ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ (5-7 кл.)

Теоретичний аспект

1. Забезпечення глибшого усвідомлення учнями значення праці в житті суспільства та окремого індивіда, ознайомлення з працею людей різних суспільних формацій, багатоманітністю професій, зокрема робітничими професіями (електрик, слюсар, робітник з комплексного обслуговування, будівельники), професіями сфери обслуговування, а також сучасними професіями – інженер-програміст, електронік, соціолог, експедитор, менеджер, рекламний агент тощо.

2. Збагачення уявлень про зміст економічних понять: *аукціон, банк, бартер, безробіття, бережливість, бізнес, бізнесмен, бюджет сім'ї, валюта, витрати, господар (господарство, господарювання), гроші, державний бюджет, державна та приватна власність, дистриб'ютор, дохід, заробітна плата, екологія, екологічні проблеми, ЕОМ, культура споживання, культура виробництва, корисні копалини, кредит, маркетинг, матеріальні цінності, охорона природи, підприємство, підприємництво, послуги, потреби людини, податок, приватизація, природні багатства, професія, реклама, ринкова економіка, сімейна економіка, товар, ціна та ін.*

3. Вивчення українського пісенного фольклору про господарювання (колядки та щедрівки, косарські мотиви, жнивварські пісні і под.), трудових народних традицій, зокрема традиції обмолоту зернових культур, робіт з конопляною (льоновою) сировиною тощо. Ознайомлення з мистецтвом виготовлення народної іграшки (ляльки, меблі, посуд, прялки, вітряки, млинки, візки та ін.). Збагачення уявлень про народні прикмети та вірування, що стосуються господарської діяльності.

4. Розвиток господарсько-економічного мислення учнів шляхом вирішення проблемних ситуацій, завдань з використанням статичних та

динамічних зображень, словесних описів, числових даних, розв'язування доступних економічних задач і под.

Практичний аспект

1. Формування культури споживання та використання у ставленні до продуктів харчування, зокрема хліба, особистих речей (одягу, взуття, навчального приладдя, книг, транспортних засобів тощо), громадського майна (шкільного приладдя, книг, міських телефонів-автоматів, громадського транспорту та ін.), індивідуальних заощаджень, води, електроенергії і т.п.

2. Залучення до різних видів праці:

– *самообслуговування*: закріплення здобутих умінь, доглядати за своєю зовнішністю (зачіскою, одягом, взуттям), пришивати гудзики, виховання звички помічати та при можливості усувати неохайність у своїй зовнішності, неполадки в предметах повсякденного вжитку;

– *господарсько-побутового та природоохоронного спрямування*: опанування навичками столярування, випалювання на фанері й дерев'яних виробках, вирізування декоративних візерунків з допомогою лобзика, виготовлення аплікації з кольорової фольги, закріплення умінь прибирати помешкання (очищати від пилу меблі та домашньо-побутову техніку, складати навчальне приладдя, підмітати підлогу тощо), прати дрібні речі (носовичок, шкарпетки, нижню білизну), допомагати батькам у приготуванні нескладних страв (салати, бутерброди, нарізати овочі та фрукти тощо) і поратись по господарству (нескладний ремонт побутових речей та ін.), привчання до посильної господарської праці на городі, у саду, на пришкільній ділянці (полювати квіти, користуватися господарським інвентарем, збирати врожай), догляд за кімнатними рослинами, піклування про хатніх тварин (собаку, кішку, папугу, хом'яка) та домашню птицю (курей, качок, індиків, кролів тощо);

– *художньо-естетичного змісту*: знайомство з декоративно-прикладним мистецтвом України, народними ремеслами та промислами (вишиванням, гаптуванням, писанкарством, лозоплетінням, різьбленням, карбуванням, керамікою, килимарством, ткацтвом та ін.). Залучення учнів до пошиття елементів українського народного одягу (для ляльок).

– *суспільно корисної праці*: заготівля лікарських трав, збір макулатури, металобрухту та ін.

3. Створення умов для участі в колективних творчих справах:

“Атака” – операція, що має на меті швидке виявлення учнями певних недоліків оточуючого середовища та їх усунення силами колективу.

“Газда” – рейди із збирання уснопоетичної народної творчості про господарювання (казок, переказів, оповідей, анекдотів, пісень, приповідок) та старовинних предметів господарсько-побутової культури, художньо-декоративних виробів для шкільного музею (знарядь праці, посуду, меблів тощо), їх історико-краєзнавчий опис; організація зустрічей із знавцями народної творчості та народними умільцями краю, конкурсів на краще виконання старовинної народної пісні та ін.

“Новорічні дарунки” – виготовлення новорічних ялинкових прикрас для дитячого садка, дитячих притулків, упорядкування шкільного дворика, підготовка приміщень до Новорічних свят та ін.

“Десант” – допомога в якійсь важливій справі – висадження парку чи саду, збір урожаю, підготовка приміщень школи до початку навчального року, обладнання літнього фізкультурного майданчика тощо. В операції школярі беруть участь на добровільних засадах протягом одного чи кількох днів.

“Народна майстерня” – виготовлення дитячих розвивальних ігор для молодших учнів та дошкільнят, тренажерів для поліпшення зору, пошиття зі старого одягу сумок, прихваток для кухні, килимків для дачі, носовичків, рукавичок, лялькового одягу тощо.

4. Залучення до створення шкільних господарських кооперативів, участі в гуртках *“Народний умілець”*, *“Писанка”*, *“Ікебана”*, *“Макраме”*, *“Куховарочка”*, *“М’яка іграшка”*, *“Вишиваю рушничок”*.

Основні вимоги до знань, умінь та навичок молодших підлітків:

Учні повинні:

Збагатити свої уявлення новими економічними поняттями.

Знати народні господарсько-трудова звичаї та обряди українців, казки, приказки та прислів’я про працю та при потребі використовувати їх у своєму мовленні.

Уміти розв’язувати задачі господарсько-економічного змісту та складати їх, використовуючи готові числові дані.

Оволодіти технікою вишивання, лозоплетіння, писанкарства, роботи з глиною, різьблення, виготовлення виробів з соломи (кількома за бажанням дітей та педагогів).

Засвоїти вміння й навички самообслуговування. Дотримуватись правил особистої гігієни, режиму дня, безпеки праці й відпочинку.

Допомагати батькам у веденні домашнього господарству, доглядати за рослинами в куточку живої природи і на пришкільній ділянці.

Виявляти нетерпимість до будь-яких проявів безгосподарності, лінивства та марнотратства.

ОРІЄНТОВНИЙ ЗМІСТ ВИХОВАННЯ ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ (8-9 кл.)

Теоретичний аспект

1. Збагачення уявлень учнів про професію як результат суспільного розподілу праці, класифікацію професій, рівень професійної підготовки та його ознаки, професійну майстерність як показник оволодіння професійною діяльністю.

2. Формування теоретичних знань про економічні потреби людини та способи їх задоволення, господарсько-економічний потенціал країни, правові засади ведення сучасного господарства, форми організації економічної діяльності, основи маркетингу та менеджменту, функції техніки в системі суспільного виробництва, технологію як процес взаємодії природних, суспільних і технічних закономірностей, універсальність графічних зображень як засобу передачі технічної інформації, типологію та способи утворення графічних зображень, сучасні інформаційні процеси на основі засобів комп'ютерної техніки, початкових умінь орієнтуватись у сфері сучасного підприємництва та бізнесу.

3. Створення умов для опанування загальнотрудовами вміннями інтелектуального характеру (вміння аналізувати завдання, планувати, організувати й контролювати його виконання).

4. Забезпечення оволодіння змістом нових економічних понять: *акція, аукціон, банк, банківська система, бартер, безробіття, бережливість, бізнес (малий і великий), брокер, валюта, валютний курс, виробничі ресурси, виробничі відносини, гроші, грошова політика, господарське мислення, господарський розрахунок, державний бюджет, дивіденд, дистриб'ютор, домашнє господарство, екологічні витрати, економічна наука, економія, експорт, експлуатація, ефективність, зайнятість, засоби праці, збитки в економічній діяльності, імпорт, інфляція, конкуренція,*

конструювання, кооператив, мале підприємництво, маркетинг, менеджмент, митна декларація, митниця, мито, моделювання, обмін, оптова торгівля, охорона праці, підприємство, підприємництво, предмети споживання, приватизація, приватна власність, податки, попит, предмети праці, приватне сімейне господарство, продукти праці, продуктивність праці, професійна майстерність, професійна придатність, рекламна політика, ринкова економіка, рівень життя, робоча сила, роздрібна торгівля, сімейний бюджет, споживання, творчий процес, техніка, технологія, трудовий процес, трудові ресурси, фактори виробництва, фермер, фермерське господарство, фінанси, фірма, форми власності, ціна, чек, якість та ін.

5. Розвиток господарсько-економічного мислення учнів шляхом вирішення проблемних ситуацій, завдань з використанням реальних числових даних, розв'язування задач, наповнених доступним економічним змістом, економічних ігор і под.

6. Вивчення фольклору про господарську діяльність українців, трудових обрядів, пов'язаних з працею, знайомство з традиціями шанобливого ставлення до землі-матері, копання криниць в Україні тощо. Збагачення уявлень про народні ремесла та промисли, пізнання сімейних трудових традицій і звичаїв.

Практичний аспект

1. Формування культури споживання у ставленні до особистого та громадського майна, індивідуальних заощаджень, води, електроенергії і т.п.

2. Забезпечення участі в різних видах трудової діяльності:

– *господарсько-побутового та природоохоронного спрямування*: закріплення здобутих умінь та навичок здійснювати щоденні покупки для сім'ї, прибирати помешкання (очищати від пилу меблі, користуватись домашньо-побутовою технікою, тримати в належному стані навчальне приладдя тощо), прати свої речі, допомагати батькам та самостійно працювати на домашній кухні, проведенні ремонтних робіт, поратись по господарству, на городі, в саду, на пришкольній ділянці (користуватись господарським інвентарем, збирати врожай), доглядати за кімнатними рослинами, піклуватись про хатніх тварин (собаку, кішку, папугу, хом'яка) та домашню птицю (курей, качок, індиків, кролів тощо);

– *техніко-технологічної орієнтації*: опанування знаннями про техніку й технологію як матеріальну основу перетворюючої діяльності людини, функції техніки в системі суспільного виробництва, способи впливу на предмети праці з метою зміни їхнього стану, властивостей, якостей, форми, розміру; формування умінь користуватися технічними об'єктами на основі їх відповідності заданим умовам, здійснювати аналіз досконалості виробу, конструювати та моделювати нескладні об'єкти за їх графічним зображенням.

– *художньо-естетичного змісту*: збагачення практичних знань про декоративно-прикладне мистецтво України, художні народні ремесла та промисли (вишивання, гаптування, писанкарство, лозоплетіння, різьблення, карбування, кераміку, килимарство, ткацтво та ін.). Залучення учнів до пошиття та оздоблення елементів українського народного одягу.

– *суспільно корисної праці*: заготівля лікарських трав, збір макулатури, металобрухту та ін.

3. Створення умов для участі в колективних творчих справах:

“Десант” – колективна робота з озеленення території школи (саду, скверу), підготовки приміщень школи до початку навчального року, обладнання літнього фізкультурного майданчика тощо. В операції школярі беруть участь за власним бажанням протягом одного чи кількох днів.

“Джерело” – груповий туристичний похід учнів у лісове господарство краю з метою очищення замулених струмків, криничок.

“Новорічні дарунки” – виготовлення новорічних ялинкових прикрас для дитячого садка, дитячих притулків, упорядкування шкільного двору, підготовка приміщень до Новорічних святкувань та ін.

“Смакота” – збагачення уявлень школярів про повсякденну та обрядову їжу українців, знайомство з технологією приготування традиційних страв (кулеші, вареників, галушок, гречаників, вівсяників, борщу, капусняку, голубців, дерунів і под.), їхньою символікою. Випікання млинців, пампушок, бубликів, рогаликів, великодніх пасок та їх оздоблення виробами з тіста (колосками, пташками, косичками тощо), виготовлення крашанок, мотанок, дряпанок, писанок. Оздоблення великодніх кошиків і створення подарункових сувенірів.

“Народна майстерня” – виготовлення дитячих розвивальних ігор для молодших учнів та дошкільнят, тренажерів для поліпшення зору, пошиття зі

старого одягу лялькового одягу, сумок, прихваток для кухні, килимків для дачі, носовичків, рукавичок тощо.

“Милосердя” – трудові рейди з надання посильної допомоги самотнім пенсіонерам, учасникам Великої Вітчизняної війни, інвалідам війни в Афганістані та ветеранам Чорнобиля, виготовлення для них різдвяних чи великодніх сувенірів; організація драматизованих дійств – Український Вертеп, парубоча та дівоча “Меланка”, маївка та ін.

3. Залучення до створення господарських кооперативів “Народна майстерня”, “Табір праці й відпочинку”, участі в гуртках “Ікебана”, “Макраме”, “Українська кухня”, товариств “Зелений сад”, “Джерельце”, “Квітникарі”, “Зелена аптека”, участі в сільськогосподарській праці за змістом обрядових традицій та звичаїв літнього циклу (Зелені Свята, Івана Купала, зажинки, жнива, обжинки), виробничо-господарських святах (перший сніп, перша борозна).

4. Організація та проведення виховних заходів профорієнтаційного змісту: екскурсій-зустрічей на завод чи фабрику за темою “Таємниця майстерності”, до професійно-технічних навчальних закладів різного типу і профілю (“Як отримати робітничу професію”, “Професії сфери обслуговування”), вечорів запитань і відповідей: “Праці ми шану співаєм”, “Свято праці”, “Що я знаю про майбутню професію”, літературної композиції за темами “Мужність і біль Чорнобиля”, “Його уроків людство не забуде”, конкурсів на кращий твір “Трудова біографія моєї родини”, тематичних батьківських зборів “Здібності людини й обрана професія”, “Як стати професіоналом” тощо.

5. Стимулювання школярів до пошуку самостійного заробітку шляхом реалізації продукції, виготовленої на шкільних гуртках, у кооперативах, здачі лікарських трав, заготівлі сухофруктів, продажу газет (морозива) у літній період та ін.

Основні вимоги до знань, умінь та навичок старших підлітків:

Учні повинні:

Збагатити свої уявлення новими економічними поняттями.

Знати типові професії найбільш поширених сфер діяльності, показники професійної придатності, вміти співвідносити індивідуальні властивості людини

з вимогами до професійної діяльності, технічні основи сучасного виробництва з опорою на знання з основ наук.

Мати уявлення про потреби різних людей та сімей і роль економіки в їх задоволенні, причини появи та роль грошей і товарно-грошових відносин, сутність ринкової економіки, основні фактори виробництва тощо.

Розрізняти економічні системи різних країн, визначати складові ціни основних послуг, що їх отримують члени сім'ї, орієнтуватись в основних статтях доходів та витрат своєї родини, податковій частині бюджету тощо.

Характеризувати основні надбання українського народу в сфері економіки та культури в європейському вимірі. Знати народні господарсько-трудова звичаї та обряди, форми колективної взаємодопомоги (толока, супруга).

Розв'язувати задачі господарсько-економічного змісту та складати їх, брати участь у вирішенні проблемних економічних ситуацій.

Оволодіти основами комп'ютерної грамотності, вміти раціонально використовувати засоби комп'ютерної техніки при розв'язуванні задач на опрацювання інформації, її пошук, систематизацію та зберігання.

Здійснювати творчий аналіз та оцінку досконалості технічних об'єктів і процесів, графічне відображення технічної думки, конструювати та моделювати за графічним зображенням чи технічними умовами.

Виявляти нетерпимість до будь-яких проявів безгосподарності, лінивства та марнотратства.

Дотримуватись правил особистої гігієни, режиму дня, безпеки праці й відпочинку.

ОРІЄНТОВНИЙ ЗМІСТ ВИХОВАННЯ ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТАРШОКЛАСНИКІВ (10-12 кл.)

Теоретичний аспект

1. Збагачення уявлень про економічні потреби та інтереси, товари і послуги, головні засади організації та функціонування промислового й сільськогосподарського виробництва, принципи раціонального планування економіки, сутність економічних рішень, корисність, домашнє господарство як економічний суб'єкт, сутність підприємництва в умовах ринкової економіки, моделі економічних систем, грошово-кредитну політику, податкову систему, національне виробництво, причини й наслідки природних та антропогенних екологічних катастроф, перспективи екологічного стану й пріоритети еколо-

економічної політики держави, досягнення новітніх технологій, закономірності та перспективи розвитку технічних основ виробничої діяльності, засоби підвищення продуктивності праці, програмне забезпечення навчального призначення, інформаційні пошукові системи та виробничо-інформаційні технології, раціоналізаторство й винахідництво, правові основи захисту авторських прав винахідника, глобалізацію світової економіки, міжнародну економічну інтеграцію, зовнішньоекономічні зв'язки України,

2. Забезпечення ознайомлення випускників із технічною та науково-популярною літературою. Формування в них знань про трудове законодавство України, звичаї та позитивний досвід господарювання українців.

3. Поглиблене вивчення спеціальних навчальних предметів, спільне обговорення з батьками та вчителями перспективи праці з обраного фаху, формування умінь об'єктивного оцінювання власних потреб, здібностей та наявних можливостей. Збагачення знань про професійну культуру та її складові (культуру праці, професійну творчість й етику), наукову організацію праці.

4. Закріплення вивчених та опанування нових економічних понять: *аграрно-промисловий комплекс, адміністративно-управлінський персонал, акція, акціонерне товариство, альтернативна вартість, амортизація, арбітраж, аукціон, банк, банківська система, банківська гарантія, банк міжнародних розрахунків, бартер, безробіття, бережливість, бізнес (малий і великий), бізнесмен, біржа, брокер, валюта, валютний курс, ваучер, вексель, виробничі відносини, виробничі ресурси, виробничо-господарські традиції українців, витрати виробництва, глобальні проблеми людства, гроші, грошові доходи населення, грошова політика, грошовий ринок, господарсько-економічне мислення, господарський розрахунок, девальвація, демографія, державна власність, державний бюджет, державне регулювання економіки, державний борг, дивіденд, дистриб'ютор, дилер, домашнє господарство, додатковий прибуток, духовне виробництво, екологічні витрати, екологічна криза, екологічна політика, еколого-економічна ефективність, економічна наука, економічне прогнозування, економія, експлуатація, експорт, закони попиту та пропозиції, закон економії часу, засоби праці, збитки в економічній діяльності, зовнішньоекономічна діяльність, інвестиції, імпорт, інфляція, календарно-сезонні роботи, комерційна тасмниця, комерційний ризик, конкуренція, кооператив, кредит, ліцензування, мале підприємництво, маркетинг, менеджмент, митна декларація, митниця, мито, національний доход, облігація,*

обмін, оптова торгівля, охорона праці, ощадливість, партнерство, підприємство, підприємництво, предмети споживання, приватизація, приватна власність, податки, попит, предмети праці, приватне сімейне господарство, продукти праці, продуктивність праці, рекламна політика, ринкова економіка, ринок праці, рівень життя, робоча сила, роздрібна торгівля, світова ціна, світове господарство, сімейний бюджет, собівартість продукції, соціальна політика, спеціалізація, споживання, споживчий кошик, стимули до праці, суб'єкти підприємництва, техносфера, товарна біржа, товарне виробництво, товарний знак (торговельна марка), товарний обіг, товарна політика, традиції природокористування, трудові ресурси, урбанізація, фактори виробництва, фермер, фермерське господарство, фіктивний капітал, фінанси, фірма, форми власності, ціна, чек, якість та ін.

5. Розвиток господарсько-економічного мислення учнів шляхом вирішення проблемних ситуацій, розв'язування економічних задач та ігор і под. Стимулювання до творчості, самостійного складання бізнес-плану, плану з благоустрою школи, економічних ігор та задач. Формування умінь користуватися графічними редакторами, адекватно добирати програмний засіб як інструмент пізнавальної діяльності, здійснювати конструювання за технічними умовами та макетування об'єкта, пошук й усунення несправності в технічних об'єктах.

Практичний аспект

1. Формування культури споживання у ставленні до особистого та громадського майна, індивідуальних заощаджень, води, електроенергії і т.п.

2. Залучення до участі в різних видах трудової діяльності:

– *господарсько-побутового та природоохоронного спрямування*: чергувати по школі (розподіл чергових, складання графіків чергування), здійснювати щоденні покупки для сім'ї, допомагати молодшим братику чи сестричці, прибирати помешкання, тримати в належному стані предмети повсякденного вжитку, прати свої речі, , самостійно працювати на домашній кухні, допомагати батькам у проведенні ремонтних робіт, поратись по господарству, на городі, в саду, на пришкольній ділянці (користуватися господарським інвентарем, збирати врожай), доглядати за кімнатними рослинами, піклуватись про хатніх тварин (собаку, кішку, папугу, хом'яка) та домашню птицю (курей, качок, індиків, кролів тощо);

– *техніко-технологічної орієнтації*: орієнтуватись у будові та принципі дії технічних об'єктів, усувати несправності в роботі нескладних технічних пристроїв, здійснювати графічне зображення виробу, читати креслення (схеми, рисунки), конструювати об'єкт за технічними умовами і здійснювати його макетування та под.

– *художньо-естетичного змісту*: збагачення практичних знань про декоративно-прикладне мистецтво України, художні народні ремесла та промисли (вишивання, гаптування, писанкарство, лозоплетіння, різьблення, карбування, кераміка, килимарство, ткацтво та ін.). Ознайомлення з технологією виготовлення нагрудного (корсетки, кептарі, канатки) й верхнього (кожух, свита, сардак, жупан) старовинного українського одягу. Залучення учнівської молоді до творчого використання на практиці знань про народні ремесла, зокрема моделювання взірців сучасного молодіжного одягу з народними елементами, плетіння з лози сувенірів, підставок для квітів, меблів тощо.

– *економічного характеру*: закріплення знань про економічні права, підприємництво в умовах ринкової економіки, причини та види безробіття тощо шляхом залучення випускників до розв'язування задач відповідного змісту, проектування власного бізнесу, моделювання економічних ситуацій та ігор про планування й організацію власної підприємницької діяльності.

– *суспільно корисної праці*: заготівля лікарських трав, збір макулатури, металобрухту та ін.

3. Надання допомоги підліткам в організації та проведенні колективних творчих справ:

“*Десант*” – колективна робота з озеленення території школи (саду, скверу), підготовки приміщень школи до початку навчального року, обладнання літнього фізкультурного майданчика. В операції школярі беруть участь за власним бажанням один чи кілька днів.

“*Джерело*” – груповий туристичний похід учнів у лісове господарство краю з метою очищення замулених струмків, криничок.

“*Птахи*” – виготовлення шпаківень, годівничок для птахів, розвішування їх на деревах, підгодовування птахів у зимовий період.

“*Новорічні дарунки*” – виготовлення новорічних ялинкових прикрас для дитячого садка, дитячих притулків, упорядкування шкільного двору, підготовка приміщення до Новорічних святкувань та ін.

“Милосердя” – трудові рейди для допомоги самотнім пенсіонерам, учасникам Великої Вітчизняної війни, інвалідам війни в Афганістані та ветеранам Чорнобиля.

“Найкраща професія” – організація та проведення в школі чи на підприємстві зустрічей, вечорів запитань і відповідей, відвертих розмов, інтерв’ю з представниками різних професій, оформлення стінгазет профорієнтаційного змісту (“Моя професія”, “Професії моїх батьків”, “Трудова біографія моєї родини”), конкурсів на краще читання віршів відповідного змісту тощо.

4. Створення шкільних господарських кооперативів “Народний умілець”, “Табір праці й відпочинку”, “Ікебана”, товариств “Зелений сад”, “Джерельце”, “Квітникарі”, “Зелена аптека”, участь у виробничо-ремонтних бригадах, гуртках та секціях радіоелектроніки, автоматики, технічної кібернетики, картинга, авіа-, судо-, автомоделювання.

5. Залучення старшокласників до відвідування “Школи молодого менеджера” з метою збагачення знань з основ економіки, соціальної психології, трудового права, комп’ютерної грамотності. Забезпечення їхньої участі в дискусіях, дебатах, диспутах на теми “Фізична праця і сучасна комп’ютеризація суспільства”, “Вибір професії: батьки і діти. Чи варто продовжувати родинні трудові династії?”, “Народні ремесла і сучасні професії: що цікавіше й корисніше?” і под.

6. Стимулювання молоді до пошуку самостійного заробітку шляхом реалізації продукції, виготовленої в кооперативах, здачі лікарських трав, заготовлі сухофруктів, продажу газет (морозива) у літній період та ін.

Основні вимоги до знань, умінь та навичок старшокласників:

Учні повинні:

Збагатити свої знання новими економічними поняттями, вільно оперувати ними в своєму мовленні.

Розрізняти поняття “приватне”, “кооперативне” й “державне” підприємство; “мале” і “велике” підприємство, “юридична” і “фізична” особа; визначати переваги й вади малого підприємства в різних галузях економіки і под.

Аналізувати проблему співвідношення безмежності потреб й обмеженості ресурсів та обґрунтовувати проблему альтернативного вибору, розкривати особливості домашнього господарства в економічному кругообігу і визначати шляхи раціоналізації його ведення.

Мати уявлення про потреби різних людей та сімей, роль економіки в їх задоволенні, сутність господарської діяльності людини, основні фактори виробни-

цтва, витрати та доходи сімейного бюджету, відмінності ведення сімейного господарства в умовах міста та села тощо.

Вміти класифікувати потреби, виходячи з власного досвіду споживання, показати відмінності між доходною та витратною частинами сімейного бюджету; визначати складові ціни основних послуг, що їх отримують члени сім'ї, рівень рентабельності сімейного господарювання, раціонально складати бюджет своєї сім'ї на місяць; користуватися інформацією про ринок праці для визначення майбутньої сфери працевлаштування, користуватися послугами ринкових установ (біржами, банками, службами зайнятості, страховими компаніями тощо); мотивувати свій професійний вибір, складати необхідні документи при працевлаштуванні.

Уявляти структуру виробництва в національній економіці та цілісну картину господарства країни, порівнювати основні показники економічного розвитку різних країн з метою здійснення оцінювання рівня соціально-економічного розвитку України, визначати роль держави в сучасній економіці й необхідність соціального захисту громадян.

Знаходити інформацію про спеціалізацію країн у світовому господарстві, пояснювати роль міжнародної торгівлі для розвитку світового господарства та господарства України зокрема. Характеризувати місце України в світовій економіці за різними показниками, пояснювати необхідність розвитку зовнішньоекономічних зв'язків підприємств нашої держави.

Обґрунтовувати якості людини, необхідні для підприємницької та управлінської діяльності, оцінювати власні можливості.

Розв'язувати задачі господарсько-економічного змісту та складати їх, використовуючи наведені наукові дані. Розраховувати суми податкових платежів фізичних осіб у конкретних ситуаціях.

Вдосконалити вміння роботи з комп'ютерною технікою, навички користування мережею Інтернет.

Вміти раціонально організувати навчально-трудоий чи трудовий процес та оцінити його ефективність.

Дотримуватись правил особистої гігієни та безпеки життєдіяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України "Про освіту". – К.: Генеза, 1996. – 32 с.

2. Закон України про загальну середню освіту // Початкова школа, 1999. – № 8. – С. 1–11.
3. Державна національна програма “Освіта”. Україна ХХІ століття. – К.: Райдуга, 1994. – 62 с.
4. Державні стандарти базової і повної середньої освіти // Освіта України. – № 1-2. – 14 січня 2003 р. – С. 2-14.
5. Білявський Г. О., Фурдуй Р. С. Основи екологічних знань: Підручник – К.: Либідь, 1997. – 288 с.
6. Будник О. Б. Господарське виховання школярів: Навчально-методичний посібник. – Івано-Франківськ, 1998. – 160 с.
7. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – К.: Оберіг, 1993. – 590 с.
8. Іваночко А. В., Косик І. М., Скульський Р. П. Концепція трудової підготовки учнів загальноосвітніх шкіл Прикарпаття // Поліття. – 1993. – Листопад. – № 34 (124).
9. Кларин М. В. Инновации в мировой педагогике: Обучение на основе исследования, игр, дискуссии (Анализ зарубежного опыта). – М; Рига: Пед. центр “Эксперимент”, 1998. – 180 с.
10. Копчак С. І., Мойсеєнко В. І., Загородній О. П. Активні методи вивчення економічної теорії та підприємництва: Методичний посібник / За ред. Загороднього О. П. – Івано-Франківськ, 1994. – Ч. 1. – 160 с.
11. Орієнтовний зміст виховання в національній школі: Метод. рекомендації / Кол. авт. за заг. ред. Є. І. Коваленко. – К.: ІЗМН, 1996. – 136 с.
12. Орієнтовні тематичні плани для середніх закладів освіти. Трудове навчання 8-11 кл. – К.: Перун, 1998. – 140 с.
13. Основи економіки: Пробн. підруч. для 11 класу загальноосвітньої школи / І. Ф. Радіонова, І. С. Кравченко, І. Л. Петрова, В. В. Радченко; За ред. І. Ф. Радіонової. – К.: Зодіак-ЕКО, 1995. – 224 с.
14. Пелипейко І. А. Орієнтовна програма з гуцульщинознавства для загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв та вищих навчальних закладів. – Яворів: Редакція журналу “Гуцульська школа”, 1999. – 35 с.
15. Програма “Основи економіки” / За ред. С. В. Степаненка. – К.: Шкільний світ, 2001.
16. Савельєва С. С. Методичні рекомендації з питань економічного виховання молодших школярів // Початкова школа, 1994. – № 11. – С. 34-38.

17. Струманський В. П. Виховна робота в національній школі: Навчальний посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 184 с.

3. Методичні основи формування господарсько-економічної культури дітей та молоді

Практичне вирішення завдання ознайомлення учнів з господарсько-економічними, техніко-технологічними, політехнічними, екологічними, загально-трудохими знаннями, основами комп'ютерної грамотності, розвитку їх господарсько-економічного мислення, підприємливості, ініціативності, виявлення здібностей до творчої діяльності здійснюють у контексті вивчення математики, природознавства, географії України, трудового навчання, художньої праці, інформатики, основ вибору професії, основ економіки й підприємництва, основ правознавства, історії України, всесвітньої історії та інших навчальних предметів.

Виходячи з того, що навчання учнів в умовах школи – це жорстко регламентований процес, шляхом реалізації його виховувальної функції за належних умов можна домогтися вирішення частини виховних завдань, приміром формування культури споживання, бережливого ставлення учнів до результатів праці; плекання інтересу до народних промислів та ремесел і культури праці; вивчення історичних пам'яток та фольклору про господарську діяльність українців, їхніх трудових звичаїв і обрядів залучення до самообслуговуючої, посиленої господарсько-побутової, конструкторсько-технологічної, пошуково-етнографічної діяльності тощо.

Тому цілком правомірною вважаємо ідею Р. П. Скульського про використання у навчальному процесі низки методів виховання, а саме:

- * методів формування свідомості особистості (бесіди, лекції, диспуту);
- * методів організації діяльності й формування досвіду суспільної поведінки (привчання, вправ, створення проблемних ситуацій);
- * методів стимулювання поведінки і діяльності (заохочення, покарання, змагання);
- * методів контролю, самоконтролю і самооцінки у вихованні (педагогічного спостереження, усного та письмового опитування, контрольних бесід, аналізу результатів творчої діяльності).

Водночас немає підстав не рахуватись з тим, що в навчальному процесі може бути успішно розв'язана лише **певна частина виховних завдань**, зокрема ті, реалізація яких не потребує застосування практичних методів – **методів органі-**

зації життєдіяльності учнів поза рамками їх учіння. Так, предметом вирішення на уроці не може бути організація змістовного відпочинку (не беручи до уваги дозвільно-оздоровчу діяльність на перервах) чи проведення іншої соціальної діяльності господарсько-економічного характеру (приміром, природоохоронної праці – озеленення території школи, огороження мурашників, очищення річок (озер) тощо). Тому позаурочна виховна робота відповідного змісту – неодмінна умова формування господарсько-економічної культури дітей та молоді.

Форми, засоби й методи господарсько-економічного виховання надзвичайно різноманітні. Проте, як вважають деякі науковці, виділення у виховному процесі форм, засобів та методів – явище умовне: “Залежно від того, з яких позицій розглядати окремі фактори виховного впливу, їх можна віднести або до засобів, або до форм. Якщо брати за основу їх змістовну сторону, то це, безперечно, засоби виховання, якщо ж брати організаційно-технічні моменти, то вони виступають як форма. Наприклад, кіно є і засобом виховання, і формою його організації” [15, с. 123]. Бесіда виступає одночасно формою організації виховного процесу, його засобом і методом.

З огляду на це, ми не намагатимемось кожного разу акцентувати увагу на чіткому розмежуванні компонентів виховного процесу.

Вдамося до ретельного аналізу народнопедагогічних засобів господарсько-економічного виховання та проектування механізму їх адаптації до умов сучасної школи.

Мета вивчення етнопедагогіки – це освоєння народної культурно-побутової спадщини навчання й виховання дітей. Ознаками формування та розвитку національної культури є **етносеміотичні засоби** – мова, традиції, звичаї, обряди, ритуали, етикет, вірування, святині, фольклор, прикмети, ігри, іграшки, посуд, одяг, їжа, свята, церемонії, архітектура, ремесла, символіка як знакові явища, які виявляються у вербальних та невербальних засобах спілкування (міміка, жестіка, пантоміміка, таксіка, проксеміка, осанка, поклони і под.), що інформують про національні особливості життєдіяльності конкретного етносу, народу [9]. Вони слугують **універсальними педагогічними засобами** виховання в дітей та молоді загальнолюдських і національних цінностей.

При всій поліаспектності впливу етнопедагогічних засобів на формування особистості дитини можна виокремити пріоритетне значення кожного з них у плеканні певних якостей. Так, різні форми залучення до праці, народних ремесел стимулюють розвиток, передусім, її **практично-дійової сфери.** Духовно-

моральні цінності формують шляхом вивчення народних обрядів, свят, театралізованих ігор і гулянок за народними сценаріями та з використанням усталених символів й атрибутів. **Інтелектуальна сфера** вихованця збагачується через спостереження за явищами природи, засвоєння ними народної математики, розгадування загадок, що розвивають кмітливість, аналітичне мислення, пам'ять тощо. Як бачимо, етнопедагогічні засоби можна класифікувати за напрямками соціалізації дитини.

В. П. Струманський виокремлює народнопедагогічні засоби навчання і виховання таким чином [24, с. 36]:

Структура основних народних засобів соціалізації дитини

Група засобів виховання	Ознака виділення
<ol style="list-style-type: none"> 1) <i>культурологічні</i> (звичаї, традиції, свята, символи, атрибути...); 2) <i>духовні</i> (мова, фольклор, народна мораль, правила етикету...); 3) <i>практично-дійові</i> (праця, ігри, народний календар сезонно-польових робіт...); 4) <i>корекційні</i> (покарання, залякування, фізична дія...) 	<p>За змістовим наповненням</p>
<ol style="list-style-type: none"> 1) <i>фольклорно-епічні</i> (рідна мова, елементи фольклору, епос...) та <i>образно символічні</i> (народна пісня, легенди, байки, побрехеньки, прислів'я, загадки...); 2) <i>засоби активізації і розвинення виробничо-господарського потенціалу особистості</i> (різні форми трудової участі дитини в народно-побутовому повсякденні сім'ї, родини, громади народні ремесла і промисли...); 3) <i>народні звичаї і традиції</i> (традиції шанобливого ставлення до землі-годувальниці, звичаєві дійства весняного циклу – гаївки, гагілки, веснянки...); 4) <i>корекційні засоби</i> (покарання, заляку- 	<p>За джерелом домінуючого впливу на свідомість, почуття і волю дитини</p>

У народній виховній практиці виділено групу корекційних засобів, зокрема різні форми фізичного покарання. В християнській українській родині панував культ батьків і проповідувався **безперечний послух** молодших старшим: “Що можна мамці, того не можна ляльці”, “Не послухаєш тата, то послухаєш ката”. Водночас етнопедагогіка ґрунтується на гуманному ставленні та вимогливій любові до дитини, тобто **декларується обов’язкова узгодженість педагогічної вимоги до вихованця із всезагальним пошануванням його особистості**.

Виходячи з поданої вище класифікації, стосовно господарсько-економічного виховання можна виокремити специфічні засоби педагогічного впливу на особистість дитини – **праця, організація побуту, старовинні предмети та знаряддя праці, народні ремесла й промисли, природа, шкільне середовище**, а також сучасні засоби формування та розвитку в них відповідних цінностей – **телебачення, театральне і циркове мистецтво, художня література, інтернет** тощо.

Черпаючи досвід народнопедагогічної практики, В. О. Сухомлинський науково обґрунтував принципи трудового виховання, серед яких: єдність трудового виховання і загального розвитку – морального, інтелектуального, естетичного, фізичного; розкриття, виявлення, розвиток індивідуальності в праці; раннє залучення до продуктивної праці; різноманітність видів праці; постійність, безперервність праці; наявність рис продуктивної праці дорослих у дитячій праці; творчий характер праці, поєднання зусиль розуму і рук; наступність змісту трудової діяльності, умінь і навичок; посиленість трудової діяльності та ін. [25, с. 301–309].

В етнопедагогіці одним із найдієвіших засобів формування особистості вважається господарське навчання та виховання дітей, як кажуть у народі, виховання у праці і через працю.

У сімейному соціумі дитина з раннього віку усвідомлювала господарські клопоти своєї родини. Народна педагогіка, використовуючи ненастирливі методи активізації певних емоційних станів особистості, готувала її до того, щоб стати спочатку помічником, а згодом й опорою, годувальником сім’ї. На перший погляд “пасивні” засоби етнопобутової виховної практики успішно “вкорінювали” в дитячих душах почуття сорому від свого неробства, байдикування, навіть від однієї лише думки про те, що можна прожити життя без праці. “Гідність людини визначають її вчинки” – гласить етнопедагогіка, в якій головним критерієм

вихованості людини вважаються її благородні дії, поведінка (“Не дивись на чоловіка, а на його діло”).

Як засвідчують наукові дослідження, діти були зайняті у 85 видах господарсько-побутової праці, не рахуючи праці у полі, саду та на городі [7, с. 13]. В даному випадку виховання здійснювалось згідно обґрунтованого у педагогічній науці **принципу різноманітності видів праці**, адже, як зазначає В. О. Сухомлинський, “дитині властиве прагнення до змін”, “ у різноманітній діяльності, у новизні справи дитина знаходить задоволення” [25, с. 304].

В етнопедагогіці, як уже зазначалось, залучення дитини до праці підпорядковувалось **статевому-віковому принципу**. Водночас праця ні в якому разі не заперечувала **принципу її посиленості для дитини**. “У будь-якій праці ми допускаємо здорову втому, але зовсім не виснаження фізичних сил і нервової системи. Посиленість дитячої праці визначається не тільки відповідністю фізичного навантаження силам дитини, а й правильним чергуванням розумової і фізичної праці, а також різноманітністю видів трудової діяльності”, – зауважує В. О. Сухомлинський [25, с. 308].

Водночас батьки прагнули до того, щоб працюю пронизував глибокий моральний зміст, щоб дитина пишалася своїми, хай і скромними, доробками, відчувала особистісну корисність. Отже, чітко проглядається **принцип високої моральності праці**.

Як бачимо, проблема підготовки дітей та молоді до праці вирішувалась народною виховною практикою у двох аспектах:

- формування позитивного ставлення до праці;
- плекання в кожного індивіда через оволодіння ним певними виробничо-господарськими знаннями, вміннями і навичками морально-психологічної готовності працювати.

Чільне місце в плеканні господарності дитини належить **українським фольклорним засобам**. Вдамося хоча б до окремих взірців усної народної творчості, які мають виразну “господарську” спрямованість.

Так, перші ігри, розповіді, казки, співанки, які промовляє мати до своєї дитини, приблизно такого змісту: *Котик хату підмітав, Сорока-ворона діткам кашку варила, Два півники... горох молотили, Дві курочки-чубарочки до млина носили...* А в народних казках, як правило, звеличується працьовитість людини і засуджуються лінощі, байдужість.

Одна з таких казок – про неслухняного хлопчика, який гуляв по лісі і, побачивши джерельце, що просило допомоги, не розчистив його, та працювиту дівчинку, яка господарно подбала про нього. Настав час, коли обом нестерпно захотілося пити, та криничка сховала свіжу й прохолодну водичку від хлопчика-ледаря, а дбайливу дівчинку щиро почастивала.

Ця, на перший погляд, не зовсім інтригуюча народна казка, міцно вкарбувавшись у дитячу пам'ять, згадуватиметься щоразу біля лісового господарно прибраного джерельця.

Варто акцентувати молодшим учням, що український народ завжди шанобливо ставився до води, без якої нема життя (*Прочистиш воду – відвернеш шкоду; Поможеш воді – зарадиш біді*), а коли дитина щось кидала у воду, то мати засуджувала такі дії. З давніх давен люди бережно ставилися до криниць, склали легенди, влаштовували свята. Народ цінував джерельну воду, бо вона смачна, кристалево чиста і містить в собі набір необхідних для організму мікроелементів. “Чистий, мов джерело”, “де вода – там життя”, “вода - кров матінки землі”, – віками вчила народна мудрість. Так, захоплюючою є українська легенда про цілющі властивості криниці, яка додавала всім молодечої сили: вмие у ній дівчина своє лице – красунею стане; парубки пірнали – дна не досягали. Та коли на землю ступили завойовники, їм також закортіло напитися з чудодійного джерела. Але як тільки нахилилися вони води зачерпнути, пішла криниця глибоко в землю, не дала сили лютим ворогам.

Доречно вдатися до використання в педагогічному процесі початкової школи елементів українського фольклору, який надзвичайно багатий казками виховного змісту, приміром, “Про дідову дочку і бабину дочку”, “Колосок”, “Ріпка”, “Про майстра Іванка” та ін. Фрагменти окремих народних казок при їх ретельному аналізі можуть слугувати засобом розвитку в учнів окремих якостей господарсько-економічної культури, приміром, елементів бережливості. Так, у казці “Колобок” Дід радить Бабі, щоб вона по коморах підмела, по засіках пошкребла – от зо дві жмені борошна й нашкребеться. А з нього й замісити тісто та спекти Колобок. Казка “Ріпка” пропагує ідею колективної праці, адже за народними афоризмами – “У гурті робити – як із гори бігти”, “У біді й праці пізнають друзів”, “Де дружно, там і хлібно”, “Один у полі не воїн”, “Одна бджола меду не наносить”, “Дружба народжується в біді, а гартується у труді” та ін.

Ілюструючи технологію використання **фольклорних засобів виховання** у плеканні господарсько-економічної культури школярів, акцентуємо увагу на йо-

го гумористичних елементах. Так, гострою дотепністю в усьому світі відзначаються **жартівливі народні пісні** (“Трицю, Трицю до роботи”, “Господиня гарна я”, “Ой що ж то за шум учинився” і под.), в яких засуджуються негативізми побутового життя – ледарство, байдужість, безгосподарність. Вони доступні для різних вікових категорій своїм лаконізмом, поетичністю, простотою, легкістю запам’ятовування та містять невичерпний виховний потенціал.

У передріздвяний час привабливими є **гумористичні колядки та щедрівки** (“Колядуй, баране”, “Дайте нам коляду”, “Бігла теличка та з Березничка”), зміст яких, здебільшого, розважального характеру. Люди звеселяють господаря та його сім’ю, жартома глузують над його господарством або випрошують коляду [10, с. 30–333]:

*Дайте нам курку,
Бо в вікно штуркну.
Дайте нам когута,
Бо рознесем ворота.
Дайте нам пироги,
Бо ми змерзли в ноги.*

Гострою дошкульністю характеризуються й **народні прислів’я, приказки та побутові побажання**, що репрезентують цілий спектр особистісних цінностей людини та їхні антиподи. Значна їх частина стосується господарсько-побутової сфери життєдіяльності. В прислів’ях “У доброї господині і півень несесться”, “Де дві газдині, там голодні свині”, “Де багато господинь, там хата неметена та каша несолена”, “За добрим господарем і свиня господиня” позначені окремі факти та явища реальної дійсності, які здавна побутували в народному житті. Про наслідки безглузлого господарювання говорять: “Догадувався до дідівської торби”, “Він би газдував, якби віко жито мав”, “Почав газдувати і не стало йому хліба” і таке інше.

Народні афоризми яскраво ілюструють різні аспекти педагогічної діяльності батьків. Приміром, збагачуючи мовленнєве середовище своїх дітей в процесі праці, примовляли: “Менше говори, а більше роби”, “Розпочалися жнива – будь скупішим на слова”, “Умій сказати, та вмій і змовчати”, “Не говори, що знаєш, а знай, що говориш”. Про критерії господарської вихованості дітей свідчать такі вислови – “На дерево дивись, як родить, а на людину – як робить”, роль самовиховання у процесі трудової діяльності – “Доки не впріти, доти не вміти”, “Не лінься рано вставати й замолоду більше знати”, вплив спадкових чинників на фо-

рмування індивіда – “Яке коріння, таке й насіння”, “Яблуко від яблуні далеко не відкотиться”, “Яка гребля, такий млин, який батько, такий син”.

Чільне місце в українському фольклорі як засобі виховання належить **притчам**, які надзвичайно цікаві не лише для дітей, а й дорослих. Одна із них приблизно такого змісту:

У полудневу спеку йшов дорогою чоловік. Назустріч йому один за одним, вкриті пилом і потом, робітники тягнули важкі тачки з камінням. “Що ти робиш, добра людино?” – запитав подорожній. “Хіба не бачиш? - відповів похмуро перший робітник. – Тягну прокляту тачку”. Другий робітник, витерши піт з чола, терпляче пояснив: ”Я заробляю на хліб своїй сім’ї”. А третій робітник на дане запитання простягнув руку вперед, де піднімалась величезна будівля, і з гордістю сказав: “Я будую цей білосніжний собор.

Ці мудрі народні думки яскраво ілюструють світосприймання людини, її роль у перетворенні дійсності. Сприймаючи їх, переконуємось, наскільки глибокою, внутрішньо вмотивованою і багатою може бути до поту важка праця. Важливо, щоб у дітей не склалось уявлення про працю як про тяжку повинність, а навпаки – щоразу така діяльність викликала радість і насолоду. І дана притча допоможе в цьому.

Про естетичний компонент трудової діяльності неодноразово наголошував В. О. Сухомлинський: “Краса облагороджує людину лише тоді, коли вона працює, створюючи красу”. І далі: “Ми добиваємося, щоб людині хотілося працювати не лише для хліба насущного, а й для радості”. Як бачимо, йдеться про глибоке духовно-естетичне задоволення самим процесом та результатами праці. Педагог спонукає вихованців до “отворення” краси: “Нехай поряд з пшеничним колосом цвіте хризантема, поряд із соняшником – троянда, поряд з кущем картоплі – кущ бузку”. Він був глибоко переконаним в тому, що “праця дітей є і створенням потрібних речей, і водночас естетичною творчістю” [25, с. 286].

Прогресивною тенденцією у багатьох школах Західної України є використання в педагогічному процесі елементів релігієзнавства. Вважаємо за доцільне ілюстрування окремих фрагментів Біблії, зокрема притч про працю й розум, якими Ісус Христос навчав народ.

Притча про таланти

...Один чоловік, як відходив, покликав своїх рабів і передав їм добро своє. І одному він дав п’ять талантів, а другому два, а тому один, – кожному за спроможністю його. І відійшов.

А той, що взяв п'ять талантів, негайно пішов і орудував ними, – і набув він п'ять інших талантів.

Так само ж і той, що взяв два – і він ще два інших набув.

А той, що одного взяв, пішов та й закопав в землю, – і сховав срібло пана свого.

По довгому ж часі вернувся пан тих рабів, та й від них зажадав обрахунку...

І коли підійшли до пана два раби, які щось здобули, пан відповів: “Ти в малому був вірний над великим поставлю тебе...”

Почувши слова раба, який сховав свого таланта у землю, нічого цим не досягнувши, пан відповів: “Рабе лукавий і лінивий! Тож тобі було треба віддати гроші мої грошомінам, і, вернувшись, я взяв би з прибутком своє. Візьміть же від нього таланта, і віддайте тому, що десять талантів він має. Бо кожному, хто має, дасться йому та й додасться, а хто ж не має, – забереться від нього й те, що він має” [2, с. 1224].

Ідея праці пронизує і “Притчу про десять мін срібла”, де серед працюючих рабів бачимо лінивого, який не примножив дане йому панське добро, а лише протримав у хустці і в результаті не отримав ніякого прибутку [2, с. 1226].

Аналізуючи зміст наведених притч, учні по-різному сприймають їхню сутність. Тому важливо допомогти їм відчутти основну ідею не лише на емоційному, а й інтелектуальному рівні. “Завжди шануй минуле”, – висловлювався римський письменник Папіній Стацій [14, с. 213]. Не можна забувати Святі книги, які були у наших предків і повинні залишатися у нас, тим паче, коли в них містяться привабливі ідеї, що сприяють розвитку господарсько-економічного мислення, відповідного сприймання дійсності, підприємливості, творчості зростаючої особистості.

Намагання батьків звільнити від навантажень своїх дітей, мотивуючи це тим, що пора дитинства коротка, а труднощі у житті малюків ще попереду, лише шкодить їм. Адже “щастя прийде до людини, коли вона легко буде справлятися з труднощами. Вчити цьому потрібно дитину від народження...” [8, с. 129]. Дитині не повинно завжди бути легко, і вона зобов'язана виконувати *посильну працю з самообслуговування*, починаючи з дошкільного віку. Звикнувши все робити самотійно, терпляче і спокійно, маленька особа не відчуватиме себе нещасною, коли залишиться без опіки дорослих.

Посильна продуктивна праця, тобто цілеспрямована, спеціально організована діяльність, кінцевим результатом якої є потрібні людям цінності, є одним із найдієвіших і тисячоліттями випробуваних засобів виховання дітей та молоді. Залучаючи учнів до посильної фізичної праці, варто пам'ятати про її моральне начало, дбати, щоб вона слугувала не лише джерелом матеріального достатку, але й засобом духовного задоволення. Для цього, приступаючи, приміром, до виготовлення певного виробу, доцільно спрямувати вихованця на осмислення цільового призначення та кінцевого результату своєї діяльності, тобто кому і для чого дана річ буде потрібною (“вишию серветку, щоб подарувати мамі”, чи “намалюю писанку, аби посвятити у церкві” та ін.). У цьому полягає **моральна основа корисної праці**, оскільки виокремлюється її **гуманістичне спрямування** (“зробити приємність близькій людині”, “навчити братика” тощо). З метою виховання гуманності корисно також залучати дітей до надання посильної господарської допомоги дитячим будинкам (пошиття одягу для дітей-сиріт, виготовлення іграшок), самотнім людям похилого віку, інвалідам (здійснення необхідних покупок, прибирання оселі тощо).

Іншим важливим засобом господарсько-економічного виховання є **організація родинного побуту**.

Під спільністю побуту ми розуміємо співжиття членів родини, спільне задоволення своїх найнеобхідніших матеріальних і духовних потреб, ведення господарства, створення та підтримання належних умов життєдіяльності. Адже кожна дитина змалку має певне “власне господарство”, тобто все те, чим вона користується в повсякденні – іграшки, одяг, взуття, книги, предмети побутового призначення. Вони складають той невичерпний світ речей, який, на думку французького мислителя XVIII ст. К. Гельвеція, слугує невичерпним джерелом освіти, виховання та розвитку особистості. Він переконливо довів, що предмети, які оточують людину і які вона сприймає, є найпершими її вчителями. Речам як засобу виховання великого значення надавав А. С. Макаренко, який безспівідково стверджував, що дітей виховують не тільки люди, але й, не меншою мірою, речі. В. О. Сухомлинський у книзі “Павлівська середня школа” зазначає: “Гармонія речей, які оточують дитину, створює загальний естетичний дух обстановки за тієї умови, коли окремі речі не кричать про себе, коли їх ніби не помічаєш” [25, с. 386].

Цьому принципу повною мірою відповідав дизайн традиційного українського житла. З особливою увагою наш народ ставився до естетизації по-

мешкання, прикрашаючи його вишивками, декоративними виробами з дерева, лози, металу, шкіри, глини, скла тощо.

Одним із символів та оберегів хати, родини є вишитий рушник, у народі співають: “Тримай хаточку у віночку і рушники – на кілочку”. Стіни кожної, навіть найбіднішої української оселі, прикрашав вишитий рушник (“Хата без рушників, що родина без дітей”). В минулому рушник слугував візитівкою помешкання: по тому, скільки і які рушники на стінах, створювалась думка про господарську майстерність матері та її дочок. Чистий рушник – це не лише ознака охайності, працьовитості жінки, але й доброго естетичного смаку.

Варто наголосити учням, що українці завжди дбали про збереження речей, які з часом перетворювались на родинні реліквії, бо саме через емоційно-ціннісне ставлення встановлюється зв’язок поколінь – добра пам’ять про дідуся чи бабусю, зафіксована у предметах, якими вони користувалися. І хоч ці речі значною мірою вже втратили свою зовнішню привабливість і нині не представляють реальної вартості, вони є цінними для сім’ї як пам’ять про її минуле.

Важливим засобом виховання в дітей емоційно-ціннісного ставлення до предметів матеріальної і духовної культури слугують такі родинні реліквії, як Біблія, бабусина скриня, дідусеві шаровари, шлюбна вишиванка, прикраси чи просто горнятко, яке подарували їм у день народження доньки або внучки. Такі речі, хоч і не вписуються в інтер’єр сучасного помешкання, вони мають неабияке значення для духовного єднання поколінь.

Отже, засобом виховання слугують також **старовинні предмети, господарські знаряддя праці, процеси та технології виробництва продуктів харчування, предметів побуту** тощо.

З приємністю згадуючи **старовинний млин**, без якого не обходилась колись жодна родина, Я. Паладій присвячує йому такі рядки:

*Ще, може, в далекій країні,
Як дуже, як дуже давно,
Працюєте ви для людини,
Тручи золотисте зерно.
Новіші машини із криці
Прийшли у модерні роки, –
І, ніби натомлені птиці,
За обрій летять вітряки...[16]*

Вітряки млина як пам'ятку старовини автор символічно порівнює з крилами “натомлених птиць”, що вже сумлінно “відпрацювали” своє, і в “модерні роки” на зміну їм прийшли більш досконалі машини. Безумовно, подібно тому, як кожна людина має свято пам'ятати свій родовід, людство, яке швидкими темпами прямує до вершин цивілізації, не повинно забувати тих першоджерел, що слугували основою для розробки новітніх господарсько-економічних технологій.

Відійшли у минуле млини, але це є історія нашого господарювання протягом тривалого часу. Більше того, сьогодні, коли в економіці України працюють над впровадженням найраціональніших та найдешевних джерел енергії, зокрема вітрової, знання про старовинний млин в якихось елементах можуть бути корисними для практичного використання.

Збагачення учнів цими та іншими етнографічними знаннями успішно здійснюють на уроках фізики. Приміром, підсумкові заняття з тем “Теплові явища” (8 кл.) та “Молекулярна фізика” (10 кл.) учителька загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 20 м. Івано-Франківська О. Аронець проводить у формі **уроку захисту знань**, до якого учні готуються заздалегідь, обираючи для себе одну із запропонованих тем: “Історія розвитку науки про теплові явища”, “Теплові явища у живій та неживій природі”, “Використання теплових явищ у виготовленні предметів українського побуту”, “Теплові явища й народний календар”, “Теплові явища в народних приказках та прислів'ях”.

Наведемо орієнтовний зміст навчального матеріалу для організації таких уроків:

Фрагмент розповіді вчителя про використання теплових явищ у виготовленні предметів українського побуту

Ще первісна людина почала використовувати теплову енергію. Спочатку вона приборкала вогонь тільки для того, щоб зігрітися, пізніше – для приготування їжі. З часів кам'яного віку вчені-археологи знаходять глиняний посуд, випалений у печах за допомогою вогню. Та з роками людський розум продовжував розвиватись... З часом виникла об'єктивна потреба в удосконаленні існуючих знарядь праці, тому люди почали плавити руду для отримання металу, а з нього виготовляти необхідні їм предмети – ножі, плуги, серпи, зброю. І сьогодні із покоління в покоління передають секрети гончарства, ковальства, обробки металів, золотарства, гутництва, випалювання та інших видів народно-ужиткового мистецтва, де температурний режим є одним з основних чинників, що впливає на виготовлення виробу. Не останню роль відіграє температура в роботі з деревом

(бондарство, столярство, гребінництво, ложникарство, стельмахування), тканиною (ткацтво, вишивка), шкірою та ін.

“Наші предки, – зазначає вчителька О. Аронець, – залишили нам великий спадок – перлини народної творчості, які, наче промінь прожектора, вихоплюють найсуттєвіше”. Здавалось би, фізика – наука точна й не терпить лірики та фольклору. Проте вивчення окремих тем, як скажімо “Теплові явища” (8 кл.), варто було б пов’язати із народною мудрістю, яка так яскраво відображає природні процеси і фізичні явища, зокрема: “Сталь гартується у вогні, а людина – в труді”, “Вогонь добрий слуга, але поганий хазяїн”, “Багато диму – мало тепла”, “Від жару й вода шипить”, “Добре чужими руками жар загрібати”, “Коли любиш тепло, терпи й дим”, “Куй залізо, поки гаряче” та інші [1, 95–96]. Водночас, педагог мав би наголосити на двоякому розумінні народних афоризмів, які через загальновідомі предмети, процеси чи фізичні явища вчать глибше розуміти духовні цінності та виховні ідеали українського народу.

У подібний спосіб на цих же уроках використовуємо й інший етнографічний матеріал (народне раціоналізаторство та практичний досвід використання енергії вітру, води (вітряки, млини), тлумачення фізичною наукою найпоширеніших народних прикмет і повір’їв тощо), причому при засвоєнні тих тем, де він слугує засобом закріплення чи розширення уявлень учнів з даної проблеми, а не “заради використання”.

В сучасній навчально-виховній практиці прогресивним явищем є **виховання дітей на основі народних звичаїв та обрядів**. В українській етнопедagogіці народним традиціям, звичаям та обрядам, які передаються від покоління до покоління, належить пріоритетне місце. Значна їх частина присвячена найбільшій святині для українців, символу людського життя – хлібові. В роботі з учнями, вчителю варто вдатись до роздумів: Що ж таке хліб? (Хліб – це зерно, яке перемолюють на борошно; це випечений виріб із борошна; це поле; це заробіток як засіб існування; хліб насущний – це щоденний продукт харчування...). Не випадково до хліба наш народ вчив своїх нащадків ставитись з неабиякою бережливістю та шаную.

Згадаймо, які українські традиції та звичаї не обходяться без хліба, короваю чи звичайного печива:

- Зустрічають гостей обов’язково хлібом-сіллю на вишитому рушникові, бо це – знак уваги й шани до гостя.

○ За давнім звичаєм в українській хаті на Святу вечерю на столі повинні стояти три добре випечені хлібини як символ достатку й благополуччя на наступний рік.

○ На Великодні свята, або, як кажуть у народі, свято Пасхи Христової, дорослі й дітлахи з радістю несуть до церкви кошики, щоб посвятити свої рум'яні хлібці – пасхи, бабки, пряники, паляниці тощо.

○ Новонародженій дитині хрещені батьки мають покласти у крижму (біле полотно, на якому хрестять у церкві дитину) окраєць хліба або проскорку (посвячений кусочок білого хлібця, який дають у храмі). Роблять це для того, щоб дитя все життя було “при хлібі”, тобто не голодувало.

○ Хліб – це символ батьківського благословення дітей на щасливе подружнє життя. Не випадково перше побажання молодим – щоб завжди був хліб на столі.

○ Ще досі у деяких селах весільну процесію до Божого храму ведуть старости з короваєм, обвиті вишитими рушниками. Наречений також приїжджає (або приходить) до своєї майбутньої дружини з весільним короваєм.

○ Колись мати, проводжаючи сина на службу до війська, давала йому у дорогу окраєць хліба. Цей звичай зберігся й до сьогодні.

○ Діти, приїжджаючи додому до своїх батьків, часто беруть з собою буханець свіжого хліба. В народі кажуть, що до рідної домівки не можна їхати з “порожніми руками”, тобто без хліба, хоч найсмачніший хліб печеться лише вдома.

○ У житті бувають і неприємні події – людина йде із життя. Тоді священник відправляє службу, яка називається парастасом. Жоден парастас не обходиться без трьох хлібин, а відспівують його ще й на дев'ятий, сороковий дні після смерті покійника. У деяких регіонах зберігається традиція роздачі маленьких хлібців усім, хто прийшов розділити смuteк родини.

Означений перелік можна було б продовжити, оскільки для кожного регіону України характерні свої звичаї та обряди, та всі вони зводяться до всезагального возвеличення святості хліба. Привчаючи до шанобливого ставлення до святинь, народ склав для дітей низку казок, приповідок, легенд. Приміром, **приповідка про хліб** (з фольклорних записів Олени Пчілки):

Ось хтось таку казочку склав про хліб. Що спершу, як створив Бог хліб, то колосків на одному стеблі було дуже багато – таке було стебло гіллясте та ку-

черяве, що куди! Отже, хліба було багато, і люди перестали його шанувати. Побачив бог, що в людей хліб і в помийниці, й долі, і діти його нівечать, та й розгнівався: пішов на поле і зашморгнув, бо вже тільки один колосок на кінці стебла зостався, коли тут біжать собака й кіт і стали просить:

- Ой, Боже, Боже, не зривай хоч цього колоска, зостав хоч одного на нашу долю!

Змилювався Бог і не зашморгнув того одного колоска на кінці стебла, зоставив його на собачу та на котячу долю. А люди потім стали й того колоска собі забирати - раді були й тому! Ще й так коло нього упадають та пильнують, щоб росло хоч на одному колоску на стеблі. А собака й кіт пішли теж біля чоловіка держаться та зазирають йому в вічі, щоб він не з'їдав усієї їх долі, щоб давав і їм хоч трохи з того хліба, що зоставлено по їх благанню.

А при тім і сваряться кіт із собакою через те саме. Собака каже: "Це мені Бог зоставив колосок". А кіт на неї: "Ні, се я випрохав! Це на мою долю Бог зоставив, а я вже з своєї доброї ласки дозволяю людям споживати той хлібець!"

Отак би то й сперечаються собака та кіт."

Етнопедагогіка повчає: потрібно не лише бережливо ставитись до хліба, інакше покарає Бог, але й до всього живого.

Прикладами виховання шанобливого ставлення до продуктів харчування, зокрема до хліба, слугують наступні повчання: "Хто їсть окрайці (чи шкуринки) з хліба, того будуть хлопці (дівчата) любити" (У даному випадку ми маємо метод стимулювання дитячої поведінки, зокрема заохочення), "Якщо ненароком хліб упаде на землю, треба його підняти і тричі поцілувати, щоб не було голоду у хаті", "Не можна залишати на столі недоїженого шматка хліба, бо прийдуть біда й злидні у родину", "Не щипай хліба з цілої хлібини, бо лика задеруться на пальцях", "Не можна викидати хліба, бо він святий", "Не годиться одвертати хліб надрізаним боком до стіни, бо так люди одвертатимуться од тебе", "Не можна кусати хліб з великого шматка, бо вийдеш заміж дуже далеко від рідних" та ін. Як бачимо, у наведених висловлюваннях містяться не лише елементи залякування чи застереження, але й вияв величезної поваги до продуктів людської праці, а, значить, і до самих трудівників.

Перелік українських творів на дану тему можна було б продовжувати, як завгодно довго. Це і казки "Хліб і золото", "Легкий хліб", "Півник і двоє мишенят", "Якого кольору хліб"; а також оповідання, перекази та фольклорні записи

Олени Пчілки, М. Стельмаха, В. Сухомлинського, В. Яворівського, Л. Яринко, Т. Коломійця, Л. Компанійця й под. Це свідчить про різновекторність українського слова, його виховний потенціал, чим, безумовно, не можна нехтувати при моделюванні навчально-виховної роботи в загальноосвітній школі.

Сценарії виховних заходів про шанобливе ставлення українського народу до хліба для учнів 1–4 класів представлені в додатках.

Незамінним педагогічним засобом плекання особистісних цінностей дитини є **природне довкілля**. З метою виховання у школярів дбайливого ставлення до природи та її багатств варто проілюструвати їм як позитивні, так і негативні сторони господарювання. “Важливо показати учням, що причина можливих негативних наслідків криється не у виробництві як такому, а в нехтуванні законами природи, а також у нехлюйстві, байдужості” [19, с. 25–26]. Аналізуючи приклади варварського ставлення до природи, доцільно провести паралель, як наші діди та прадіди оберігали навколишнє середовище, що тісно пов’язане з поняттям “вітцівщина”.

Українська етнопедагогіка, поряд із гуманною формою виховання, ґрунтувалася на глибокому знанні дитячої психології. В. Скуратівський пише про такі бабусині повчання: “Якщо зруйнуєш ластів’яче гніздо – на обличчі зарябіє віспа, видереш лелечині яйця – згорить хата, крутитемеш на подвір’ї жевріючу головешку – болітиме голова чи мокрітимуть уночі штанці, недоїси крайця – снитимуться старці, свистітимеш у хаті – по закутках загнізяться злидні, толочитемеш жито – залоскочуть русалки тощо” [23, с. 31–32]. Як бачимо, кожному окремому вчинкові відповідали конкретні, а не загальні “форми розплати”. І ці бабусині слова, мабуть, запам’ятаються дитині більше за будь-які виховні години, не пов’язані з народними джерелами.

Залучаючи дітей та молодь до участі у посильній господарсько-трудовій діяльності, неодмінно привчали їх до культури праці. При цьому примовляли: “Коли замітаєш хату (чи подвір’я), не віддавай нікому віник, не закінчивши роботу, бо залишить тебе у танці хлопець (дівчина)” або “Не вимітай сміття з хати через поріг, бо все добро виметеш...”.

Дотепні **примовлянки та повір’я**, що становлять окремий пласт українського фольклору, слугують своєрідним засобом господарсько-економічного виховання і, зафіксувавшись у пам’яті народній, передаються із покоління в покоління.

Низка повір'їв розповідає нам про “таємничість” окремих рослин. Ось як описує Г. Булашев народні повір'я про папороть: “Один раз в рік, за народним повір'ям, в ніч під Івана Купала, папороть квітне маленькими, як на кропиві, квіточками, що горять, як вогонь. Кому вдасться роздобути квітку папороті, для того нема нічого неможливого: він знатиме, де є скарби в землі, і діставатиме їх без великих зусиль; йому відмикатимуться самі всі замки без ключа, тільки-но доторкнеться рукою; він може закохати в себе будь-яку дівчину і т.п.

Роздобути квітку папороті дуже важко, бо вона квітне всього лиш одну мить і пильно охороняється від людей чортами. До поміченого завчасно куща папороті сміливець вирушає звечора. Розстеливши довкола рослини освячену дванадцять разів скатертину (в якій чи на якій дванадцять разів освячується пасха на Світле свято), він окреслює навколо себе коло стільки ж разів освяченим ножем, окроплює його свяченою водою і тоді починає молитися. По дев'ятій годині чорти добираються всіляких способів, аби злякати сміливця: повзуть на нього вужами, накидаються звірами, оглушують свистом і ревом, кидають камінням, гілками, стріляють тощо. Тому, хто стереже цвіт папороті, радять не боятися нічого цього і не озиратися, бо чорти мають силу тільки до кола, окресленого свяченим ножем. О дванадцятій годині папороть розцвітає, і тієї ж миті квітка злітає на розстелену скатертину, яку треба швидко згорнути і сховати за пазуху” [6, с. 285].

З метою виховання у дітей бережливості у ставленні до рослинного та тваринного світу, раціонального використання води, електроенергії радимо вдатися до таких педагогічних засобів, як: *спостереження за природними явищами, розвитком рослин та життям тварин* (приміром, працею мурашок, бджіл, поведінкою дятла, ластівки тощо); *екскурсії на виробництво; праця на городі, в саду; догляд за домашніми тваринами та птахами; робота у шкільній оранжереї, участь в озелененні свого помешкання, класу, школи; виготовлення годівниць для птахів* тощо.

На уроках природознавства доцільно залучати учнів до посильної етнографічної діяльності (збору легенд, казок, пісень про рослини нашої місцевості), виготовлення гербаріїв лікувальних трав, записи рецептів народної фітотерапії і под.

Пропонуємо фрагмент уроку з використанням легенд про рослини:

Учитель знайомить учнів із такою легендою:

Жили собі на світі хлопчик і дівчинка. Зігрівала їх любов'ю та ласкою добра і ніжна матір. Та несподівано спіткнуло родину горе - занедужала і померла їх люба матуся.

Сирітки щоденно ходили на могилу, плакали і благали маму повернутися до них. Не один день бідні діти зрошували слізьми неньчину могилу. Та одного разу вони побачили запашну червоно-рожеву квітку.

- Це наша матуся, це її знак, - зраділа дівчинка.

- Вона хоче бути з нами, - сказав хлопчик.

Ту ніжну квіточку, що виросла на дитячих сльозах за матір'ю, сирітки назвали материнкою. Вони продовжували ходити на могилу, щоб доглядати і берегти свій останній дарунок від найріднішої людини.

Запитання до учнів:

⇒ Діти, хто бачив материнку? Де вона росте? (Учні розглядають ілюстрацію із зображенням материнки звичайної з родини губоцвітих).

Розповідь вчителя про материнку

Материнка здавна ціниться як лікарська рослина. Її широко використовують у парфюмерній промисловості та миловарінні. А ще цю рослинку дуже люблять бджоли, бо вона щедра і багата на нектарн, з якого виробляють мед. Ось чому її потрібно берегти. І не лише її, а й інші квіти. Адже кожна квіточка, кожне деревце є свідками як веселих, так і сумних періодів нашої історії, вони характеризують певні якості людей, пам'ятають вражаючі ситуації з нашого життя. Але вони мовчать... Та добрі люди їх завжди розуміють.

⇒ Як ви думаєте, чому? Послухайте, що каже народ про інші квіти.

Ознайомлення з легендою про медунку

Жила собі на світі злюща мачуха. Вона всяко знущалася з бідних дівчаток-сиріток. А одного зимового дня вона вигнала їх із дому.

- Йдіть собі і щоб очі мої вас ніколи не бачили, - крикнула мачуха, зачинивши за дітьми двері теплої хатини.

Пішли дівчатка до лісу. Плачуть та мерзнуть. Аж гульк, із-за дерев вибігла Весна, а з нею й ласкаве Сонечко. Пригріли вони сиріт, приголубили материнським теплом, і дівчатка розцвіли чарівними квітами. Відтоді минула не одна зима і не одне літо. Та щовесни, як символ перемоги добра над злом, з'являються ніжні квітки медунки.

Запитання до учнів:

- Чому, на вашу думку, квіти називають медунками?

Вчитель продовжує:

- Так, із цих квіток напровесні бджоли беруть чималий взяток, бо медунка багата на мед.

Медунки з'являються у весняному лісі одними із перших після підсніжників, пролісків та фіалок. Їх дуже люблять зривати для букетів і подарунків, тому ці квіти потребують неабиякої охорони. Якщо люди не будуть їх оберігати (недбало зривати цілі оберемки квітів, продаючи на ринку, а тоді зів'ялі викидати у смітник), то через кілька десятків років ці ранні вісники весни можуть зникнути з наших лісів назавжди, збіднивши нас своєю красою та казковим ароматом.

- Чи доводилося вам коли-небудь милуватися маленькими, білими квіточками, які з'являються на луках, горбах, стежках як тільки-но зійде сніг?

Це – маргаритки, а в народі їх називають материнськими сльозами через таку легенду.

Колись, дуже давно, на наш край напали татари. В одному селі жила собі вдова, яка мала трьох синів-козаків. А були вони один одного кращій. Хлопці стали вже дорослими, от і думала матір, що невісток приведуть та поміч буде. Та на Україну насувалася чорна орда татар. Грабуючи народ, вороги дійшли по Дністру аж до Карпат,. Настав час для вдови благословити рідних синочків на боротьбу з нерівними силами. Взяли вони мечі, осідлали коней та й поїхали з побратимами на рать.

Багато мусульманських голів залишилося над Дністром, і поверталися наші козаки з перемогою. Всі зустрічали їх з великою радістю. Та матері-вдові не довелося веселитись: їй принесли сумну звістку - два сини впали у лютій січі, а третього порубаного забрали та-

тари.

Боса і простоволоса бігла мати по білому снігу за третім сином і тяжко голосила. Гіркі сьози падали з її очей рясним дощем. Від них танув білий сніг, а де впала сльозинка, там розцвітала маленька квіточка.

Назвали люди ці біленькі квіточки материнськими сльозами⁵
[Будник О., Скульський Р.].

Ці розповіді про квіти можна продовжувати дуже довго, бо скільки рослин (квітів, трав) – стільки й легенд. І кожна така історія цікава по-своєму, адже кожна рослинка по-своєму чарівна й запашна. На жаль, є люди, які ще не відчули цього. Та будем надіятись, що добрих людей на землі більше, бо не можна не любити й не берегти таку неповторну красу.

Аналогічно працюють над іншими народними легенди. Наприклад:

Легенда про лісові дерева⁶ [Біологія і духовність]

На лісову галявину вітер заніс насіння. Під осінніми дощами насіння припало до матері-землі, бо тільки вона його розуміла, шукаючи захисту від холоду, насіння прикрилося опалим листям і заснуло під снігом. Під ласкавим сонцем літа зросли молоді дерева - берізка, дуб, липа і клен.

Стрункій берізці сподобався кременний дуб, що захищав її від холодного вітру. Тому вона несміливо горнулася до нього. Та берізку ще змалку покохав широколистий клен. Він виріс поряд і радів, коли міг

захистити її своєю короною, як парасолькою, градобобою і ломивітру. Коли ж листочки клена торкалися довгих кіс берізки, він був найщасливішим з усіх дерев лісу.

– І що гарного в тому дубі бачить берізка? Чи, може, я їй не до вподоби? – ревниво думає клен.

І спало йому на думку наряджатися кожної пори року в інший святковий одяг. Навесні крона клена обліплена маленькими листочками, а в їх черешках – молочний сік, який в чотири рази солодший березового. А ще прикрашають клена зеленувато-жовті суцвіття. Влітку листя клена стає великим і вже іншого кольору – темно-зеленого. Та найкраще клен виглядає

⁵ Будник О.Б., Скульський Р.П. Як виховувати господарську культуру у дітей/ За ред. чл.-кор. АПН України Скульського Р.П. - Івано-Франківськ, 1996.-112 с.

⁶ Біологія і духовність: Посібник для вчителів та учнів загальноосвітніх шкіл / Укладач Яцук Г. – Тернопіль, 1994.

восени, коли змінює барви свого листя. Люди не перестають милуватися його красою, однак берізка все одно більше хилиться від вітру до дуба. За-сумував через це клен. Його душевний смуток першим побачив дуб і загово-рив до нього:

– Друже мій милий! Не тримай на мене зла через берізку. Вона наша спільна подруга, адже коло нас живе, і я її захищаю. Але понад усе кохаю липу, жити б не зміг, коли б хтось забрав від мене мою наречену. Зітхнув заспокоєний клен, зашумів листям і щасливий простяг із вдячністю руку, щоб обняти справжнього друга.

Ростуть собі мирно поруч вірні друзі - дуб, клен, їхні подруги берізка та липа.

Щороку одягається клен у нові шати, але берізка задивляється на дуба. Це замічає клен, та все більше кохає берізку. Коли восени він скидає барвисте листя, то це біль його душі від нерозділеного кохання. А липа завжди задоволена, вона зачаровує усіх своїм пахучим цвітом і щиро кохає свого дуба.

Запитання до учнів:

- Які дерева росли на лісовій галявині?
- Від чого страждав красень-клен? Кого покохала чарівна берізка? У чому виявляється справжня дружба дуба і клена? Як уявляє своє щастя липа?
- Чому народ наділив клена, дуба, берізку та липу людськими якостями – дружбою, взаємодопомогою, щирістю, коханням та ін.? Чи справді дере-ва схожі на людей?
- Чи має дерево душу? Чи може воно заплакати, коли йому боляче?
- Чи задумувались ви коли-небудь над тим, як реагує деревце, коли ви його зламали?

Далі вчитель продовжує:

– Зламати деревце – це те ж саме, що вбити живу істоту – комашку, пташку, собачку чи навіть людину. А пошкодити гілля дерева – значить зробити когось калікою, бо зламана гілочка не зможе прирости знову, вона зів'яне і більше ніколи не потішить нас пахучим цвітом чи соковитими плодами. А рани на стовбурі дерева – двері для хвороботворних організмів.

Привертаючи увагу вчителів до системи організаційних форм викладання природознавства, варто наголосити на значенні екскурсій у природу для госпо-

дарського виховання учнів, методичних прийомах, що активізують їх пізнавальну діяльність, а також екологічній спрямованості уроків-екскурсій.

Для ілюстрації проаналізуємо фрагмент уроку-екскурсії у ліс. У процесі її проведення вчитель знайомить учнів із такою легендою⁷ [Рідний край]:

З долоні на долоню перекидала людина маленьку насінину, ніби зігріваючи її своїми руками, та й ненароком випустила. Потрапивши у ґрунт, зернятко не гаяло часу, а одразу проросло - із землі пробився ніжний паросток.

Почав він рости корінчиком вниз, міцно вростаючи в землю, з якої пив воду, а стебельцем тягнутися вгору - прямісінько до сонця, до тепла. І тепер уже земля і сонце замінили йому теплі долоні людини. Насінина ніби розчинилася у тому паростку - віддала йому всі свої сили. Ось із стебельця з'явилися гілочки, а на них клейкі листочки. І зашелестіли вони, затріпотіли, радіючи сонцю, вітру, небу, дощу.

А відтак, як зернятко назавжди запам'ятало тепло великих людських долонь, дерево виросло кремезним і могутнім. І коли ці долоні торкалися вже дорослого дерева, його шорсткого стовбура, вдячне тріпотіло і тягнулось своїми гілками назустріч людині. Воно схияло над нею, яка посадила його, своє зелене шатро, давало їй притулок під час дощу і спекотного дня.

Потоваришували людина і дерево. Відтоді завжди де поселялась людина, там виростили дерева. А де росли дерева, там зупинявся подорожній. Так було і так буде.

*Відтоді з деревом людина пов'язує все своє життя. В народі кажуть, що **брати сире дерево з лісу не годиться, бо воно живе**: лісовик розгнівається і помститься. Тому навіть не можна різати сиру деревину.*

Далі він звертає увагу школярів на різницю між сухою і свіжозрубаною деревиною:

– Яка деревина важча? Чим це пояснюється? (В однакових за об'ємом кусках деревини, одне з яких є максимально сухим, а друге – свіжозрубаним, спостерігається різниця в їхній вазі. Педагог переконує учнів у тому, що жива деревина є важчою, оскільки містить воду та інші поживні речовини).

⁷ Рідний край: Уроки у 4-му класі / За ред. С.В. Курдидик. – Львів: Львів. обл. науково-метод. ін-т освіти, 1996. – 160 с.

Тоді пропонує учням такі завдання:

– Як можна визначити, скільки води зберігається в 1 куб. м. свіжозрубаної деревини?

– Звідки дерево бере рідину (Із землі).

– Що, на Вашу думку, відбудеться у місцевості, якщо на ній вирубати ліс? (У землі буде надлишок вологи, яка нагромаджуватиметься у найнижчих місцях).

– До чого це може призвести? (Для ілюстрації беремо приклад необдуманого вирубки лісів у Закарпатській області, внаслідок чого масиви води призвели до катастрофи (1998). Наголошуючи на тому, що природа не терпить безгосподарності, ознайомлюємо школярів з трактуваннями вчених, які пояснюють це лихо п'ятьма природними причинами і аж тринадцятьма антропогенними. При цьому переконуємо учнів, що ліс потребує свого періодичного поновлення для збереження відповідного природного балансу).

– Чому руйнування лісового покриву у лісі може зашкодити деревам, грибам та іншим рослинам? (Мохи, як і дерева, здатні нагромаджувати та утримувати воду)

Методичним матеріалом для організації позаурочної роботи з школярами послуговують цікаві народні легенди з елементами релігієзнавства, приміром, легенди про виникнення назв окремих рослин [Природознай]⁸. Наведемо деякі з них:

Горох

Як Господь вигнав Адама і Єву з раю, то Адам мусив узятися за роботу: обробляти землю, щоб прогодувати себе з Євою. Важко було Адамові звикати до тяжкої праці. І от, як він перший раз взявся обробляти землю і ходити за плугом, то дуже плакав. І там, де падали на землю його сльози, виростав горох.

Звідки взяли плакучі берези

Коли Ісус Христос помер, тіло Його було знято з хреста. Божа матір залишилась зі своїм любим сином, обливаючись гіркими слізьми, а учні Спасителя відправились у місто.

Марія сиділа на камені під березою і тримала на колінах мертвого Ісуса. Дивні думки приходили їй в голову. Вона весь час повторювала ті слова, якими пестила свого сина в дитинстві. Але вони не могли повернути Ісуса до життя.

⁸ Природознай: Матеріали для організації позаурочної роботи з учнями молодших класів та дитячих садків / Л.І.Слива, Н.І.Романцова. – Харків: Торсінг, 2003. – 64 с.

Бідолашна мати сама ладна була вмерти від горя й болю. Вона ніби мертва впала на нерухоме тіло свого сина, і тільки сльози видавали, що вона ще жива. Довго так вона лежала.

Раптом їй здалося, що чиясь ніжна рука доторкнулась до неї. Марія здивовано озирнулась навкруги. Нікого не було. І взагалі це була не людська рука. Береза, під якою сиділа Божя Мати, переповнилась співчуттям і любов'ю, так витягла свої віти, що торкнулась ними Марії.

Все це не сховалось від погляду Небесного Отця. Співчуття берези в горі Божій Матері порадувало Його, і Він вирішив, що надалі гілки цієї берези, а також її нащадків, повинні залишитись довгими і в журбі звисати додола, як тоді – в гіркий час Страсної П'ятниці на Голгофі.

Незабудка

Коли Господь створив квіти, всі вони зібралися в строкатому одязі й запитали, які будуть в них імена. Господь кожному дав своє ім'я і наказав добре запам'ятати. Але не встиг Він дати цю настанову, як одна з маленьких квіточок зі сльозами на очах мовила: “Господи, в такому великому зібранні я забула своє ім'я”. Тоді, глянувши на неї суворо, Господь за хвилину лагідно сказав: “Не забудь мене!”.

З того часу цю блакитну квітку з жовтуватою серединкою називають Незабудкою.

Змістом наведених легенд варто скористатись у процесі формування в учнів шанобливого ставлення до природного довкілля, бережливого ставлення до квітів, збагаченні їхніх уявлень про їхні властивості. Важливо домогтись їхнього усвідомлення того, що рослини є не лише окресою нашого життя, джерелом натхнення (окремі дерева відновлюють людині втрачену енергію – дуб, береза, сосна), а й збагачують повітря киснем, слугують лікарською сировиною (цвіт, листя, кора, корінь), матеріалом у деревній промисловості (виробництво меблів, музичних інструментів, посуду, прикрас тощо).

Науковці висунули припущення, що наші зелені друзі можуть обмінюватися інформацією один з одним, виділяючи при цьому незначну кількість газів чи випарів, що складаються лише з кількох молекул. Доктор Джексон з відділу сільськогосподарських наук Брістольського університету, зацікавившись ідеєю, помітив: якщо одна з рослин групи одержує пошкодження, інші, схоже, виявляють їй співчуття. Однією з хімічних речовин, яка може бути носієм такої інформації, є метиловий жасмонат. Він зустрічається в багатьох

рослин і виступає в ролі регулятора росту або рослинного гормону. Як бачимо, рослини чимось подібні до людей: вони можуть спілкуватися між собою, відчувати небезпеку, радіти чи страждати.

В процесі індивідуальної чи групової роботи над тією або іншою темою з природознавства, учні отримують завдання підібрати цікавий додатковий матеріал для уроку з даного предмету. Так, вивчаючи тему “Основні види господарської діяльності в Україні”, дітям цікаво було б дізнатись про те, що в нашій країні побудовано один із найбільших літаків у світі – надважкий транспортний літак “Мрія” (АН-255), маса якого разом із вантажем становить 600 т. Це все одно, що підняти у повітря залізничний поїзд. Або ж: найбільший у Європі автобусний засад збудований у Львові. У 1956 році він випустив перші автобуси ЛАЗ-695⁹[Рідний край, с. 94].

Окрім того, рекомендуємо залучати учнів до вирішення різного роду проблемних задач на уроках природознавства, як, наприклад:

– Перерахувати всі втрати, які потрібно перекрити, щоб отримати готовий хліб чи інший борошняний продукт (зорати землю, удобрити її, засіяти, при потребі зволожити, зібрати врожай, відтранспортувати, забезпечити надійне збереження вирощеного зерна, перевезти до млина, змолоти, спекти хліб, реалізувати його та ін.).

– Вам потрібно у зимовому лісі якнайшвидше розпалити вогнище, щоб погрітися. Відходи якої деревини ви використаєте: а) берези; б) дуба; в) сосни; г) граба? Що ми називаємо відходами? Та ін.

Розв’язування цих та інших проблемних питань сприяє розвитку господарського мислення учнів.

У концепції авторської школи-родини “Золота бджілка” обґрунтовано необхідність введення додаткового курсу “Економіка для найменших” з 1 класу, мета якого – через ігрові ситуації сформувані в учнів початкові уявлення про економіку нашої країни, розвивати їх економічне мислення. Пропонована програма складається з таких розділів: “Ресурси”, “Потреби”, “Проблема вибору”, “Гроші” та ін., на ознайомлення з якою відводять одну академічну годину в тиждень¹⁰ [Ковцур..]. У школі є своя крамниця, валюта (її називають “коти”). По-

⁹ Рідний край: Уроки у 4-му класі / За ред. С.В. Курдидик. – Львів: Львів. обл. науково-метод. ін-т освіти, 1996. – 160 с.

¹⁰ Ковцур Т., Библів Н. Школа “Золотої бджілки” // Поч. школа. – 2000. – № 1. – С. 46-48.

руч з іншими, тут введено спеціальні курси “Господарочка”, “Сімейна економіка”, “Перлини народної творчості”.

Інші автори пропонують для молодших учнів комплекс програмного матеріалу під умовною назвою “Буквар економіки”, який містить три розділи: “Люди і економіка” (1 кл.), “Середовище економіки” (2 кл.), “Економічні поняття” (3 кл.). Опанування змістом “букваря” здійснюється “у процесі аналізу реальних життєвих ситуацій” і передбачає максимальне використання наочності, “приблизно 60% навчального часу на уроці відводять активним методам і формам навчання” – економічні конкурси, складання казок та оповідань на економічні теми, сюжетно-рольові ділові ігри, інсценування економічних реалій, розгадування головоломок і под.¹¹ [Побірченко, с. 7].

З метою поетапного введення дітей у світ економіки радимо змалку привчати їх ставити перед собою і розв’язувати **господарсько-економічні задачі**, зміст яких поступово ускладнювати. У школі першого ступеня на уроках математики вчитель, як правило, обмежується вивченням змісту та розв’язуванням таких задач. Наприклад, задачі, розв’язування яких показує, як зменшується запас питної води, як зникають рідкісні види рослин і тварин, що можна зробити за одну хвилину та ін. Вони базуються на знаходженні найпростіших величин (Наприклад: скільки потрібно грошей, щоб купити дві буханки хліба, якщо одна буханка коштує 90 копійок?).

Орієнтовні завдання для розвитку господарсько-економічного мислення
молодших учнів

Завдання з використанням ілюстрацій та демонстрацій

1. Учні вивчають типи місцевостей, розглядаючи кадри фільму (чи картини) із зображенням ґрунтів: а) глиняних; б) кам’янистих; в) піщаних; г) чорноземних.

- На яких ґрунтах найвищий урожай картоплі, цукрових та кормових буряків?

- Чому дані сільськогосподарські культури не займають великої площі на полях Східної України?

¹¹ Побірченко Н. Інтеграція економічних знань у початкових класах // Поч. школа. – 1999. – № 4. – С. 7-9.

2. Перед учнями - чотири ілюстрації, на яких зображені: а) лісова галявина і вирубки; б) сирий ялиновий бір; в) хвойні та мішані ліси; г) найродючіша лісова земля.

– В якій місцевості чи на яких ґрунтах треба шукати чорницю, малину, суницю? Коли дозрівають суниці, чорниці, малина: а) у червні; б) у липні; в) у серпні; г) у жовтні?

Аналогічно, демонструючи відповідні статичні чи динамічні зображення, учитель ставить перед учнями такі запитання:

– Чому у селах Прикарпаття споруджувались (та й досі споруджуються) будівлі під дерев'яним покриттям, а у Східній Україні - під солом'яним?

– Чому на сході та півдні України швидше з'явилися цегляні будинки, коли на заході переважали кам'яні та дерев'яні?

– Як вибирали наші предки місця своїх поселень? Які чинники вони враховували в першу чергу? Чому більшість сіл і міст розташовані у низовині поблизу річок? Відповіді обґрунтуйте прикладами.

– Які рослини садять восени і залишають зимувати у ґрунті:
а) часник; б) цибулю; в) кабачки; г) помідори?

Ситуативно-орієнтувальні задачі – це задачі практичного характеру, в яких учні умовно переносяться у конкретні, вказані вчителем, умови та спрямовують їх до особистої праці (самостійного заробітку).

Задача 1. Ви поселились у нове помешкання. Що ви придбаєте в першу чергу, якщо маєте можливість купити лише одну річ: а) відеомагнітофон; б) телевізор; в) холодильник; г) пральну машину?

Задача 2. Вам потрібно в зимовому лісі якнайшвидше розпалити вогнище, щоб погрітися. Відходи якої деревини ви використаєте: а) берези; б) дуба; в) сосни; г) граба? Що ми називаємо відходами?

Задача 3. Дівчинка допомагала сусідці за невелику платню доглядати за маленькою дитиною (гуляти з нею на вулиці, розповідати казки). Спочатку вона приходила 2 рази в тиждень по 2 години, а зараз в 3 рази більше. Скільки грошей заробляє дівчинка щотижня, якщо за 1 годину їй платять 50 копійок?

Задача 4. Ви – фермери. У якій частині України (сході, заході, півдні) ви будете вирощувати баклажани, перець, помідори у відкритому ґрунті? Де згадані сільськогосподарські культури вирощують переважно в теплицях? Чим це зумовлено?

Задача 5. Батьки придбали вам нове гумове та шкіряне взуття, яке ви повинні зберегти й на наступний рік. Як ви будете доглядати за гумовим і як за шкіряним взуттям: чистити, мити, просушувати, змащувати кремом тощо?

Задача 6. У лісі, в якому ви працюєте лісником, росло 62 ялинки. Перед новорічними святами жителі ближньої місцевості зрубали 26 ялинок. Скільки ялинок навесні треба посадити – стільки ж (27) чи більше? Чому?

Задача 7. Ти маєш заплатити за покупки в касі 17 грн. У тебе є гроші лише по 5 грн., а в касира – тільки по 2 грн. Чи можеш Ти розплатитися і як? (Відповідь: можна. Дати в касу 25 грн. (5 по 5 грн.) і одержати здачу 8 грн. (4 по 2 грн.).)

Задача 8. Ви з товаришем купили тенісні ракетки за 22 грн. У товариша було в 2 рази менше грошей, ніж в Тебе, та ще 1 грн.50 коп. Скільки вніс до купівлі тенісних ракеток товариш?

Задача 9. Дівчинка продавала морозиво, заробляючи кожного місяця 30 гривень, які вона здавала з допомогою тата в банк. Коли дівчинку спитали, скільки в неї грошей на рахунку, вона відповіла: “Через 3 місяці буде в 3 рази більше, ніж було 3 місяці тому”. Скільки грошей зібрала дівчинка? (Відповідь: 180 грн.)

Задача 10. На гроші, які Ти заробляв, допомагаючи водіям мити автомобілі, можна купити 4 батарейки до ліхтарика або 1 ліхтарик. Ліхтарик разом з батарейкою коштує 26 грн. 90 коп. Ти купив ліхтарик. Скільки він коштує?

Задачі на економію та бережливе ставлення до води, електроенергії, продуктів

харчування, палива з використанням числових даних

1. Якщо під кран, з якого повільно скапує вода, поставити 250-грамову склянку, то вона наповниться через 45 хвилин. Скільки питтєвої води стече в каналізацію за годину? добу?

2. Узимку кожен мешканець міста за добу витрачає 450 л води, а влітку ця норма становить 750л. На скільки літрів збільшилась витрата води влітку? Чим це зумовлено?

3. Для жителів міста встановлена щодобова норма витрати води – 40 л. Фактично першого дня витратили на 10 л води менше норми, другого дня – на 15 л більше норми, а третього – на 5 л понад норму. Чи не порушився бюджет витрачання води?

4. Однієї зекономленої у побуті кіловат-години електроенергії достатньо для виробництва 5 кг рослинного масла, 14 кг борошна, 30 кг хлібобулочних виробів.

Скільки кілограм даних продуктів можна виготовити за тиждень за рахунок заощадженої в побуті електроенергії, якщо за добу економили 1 кВт год?

5. Які заходи потрібно здійснювати з метою економії електроенергії та підвищення освітленості в приміщенні, якщо на 10-15 відсотків освітленість у квартирі знижується від забруднених ламп або плафонів?

6. Відомо, що третя частина всієї електроенергії, призначеної на побутові послуги, витрачається на освітлення в квартирах. Як, на вашу думку, можна зменшити цей розхід:

- шляхом раціонального розміщення загального і місцевого освітлення;
- за рахунок економії електроенергії через регулювання освітленості (раціональне користування електричними лампами в квартирі);
- способом почергового включення електричних приладів (телевізора, магнітофона, праски, холодильника, електроплити тощо).

7. Скільки кілограм вугілля необхідно для отримання тепла, яке виходить через нещільно прикриті двері під'їзду за добу, якщо для отримання тепла, необхідного на 1 год, у котельні спалюється 4 кг вугілля?

8. Фахівці підраховали: якщо з одного крана витікатиме гаряча вода струйкою товщини сірника, то за рік це призведе до втрати тепла, якого було б достатньо для опалення однієї квартири протягом двох місяців. У помешканні гаряча вода витрачалась однаковими порціями з трьох таких кранів. На скільки часу вистачило б зекономленого тепла для опалення цього помешкання?

9. Внаслідок безгосподарного ставлення до збереження тепла протягом опалювального сезону однією сім'єю втрачається 7,5 тонн вугілля або відповідної кількості іншого палива. Що треба робити, щоб менше витратити тепла з квартири? (утеплити вікна, двері; відкривати кватирки лише при потребі тощо).

10. У виробництві 1 тонна макулатури замінює 4 кубометри деревини. Скільки тонн макулатури потрібно для заміни 35,6 кубометрів деревини?

11. При виробництві паперу із вторсировини набагато знижується розхід води, а повітря, яким ми дихаємо, практично не забруднюється. Враховуючи

ці дані, зробіть висновки про використання старих газет, журналів, в обмін на що ми можемо придбати цікаву книгу.

12. У школі навчається 1000 учнів. Припустимо, що кожен зіпсує 1 аркуш паперу. Якої висоти вийде стос із цих аркушів, якщо товщина 10 аркушів становить 2 мм? (Розв'язання: $2 \times (1000 : 10) = 20$ (мм))

Господарсько-економічні задачі, виходячи з реалій сучасного життя, варто систематизувати за такими блоками: “економіка в кулінарії”, “економіка в домашньому столярюванні”, “економіка під час ремонту житла”, “економіка у крамниці”. Якщо для учнів, які проживають у містах, ці задачі здебільшого зводяться до рівня організації побуту та дозвілля, то у сільській місцевості їх доповнюють ще й блоками “економіка у садівництві”, “економіка у тваринництві”, “економіка в огородництві”.

Орієнтовні завдання для розвитку господарсько-економічного мислення підлітків

Ситуативні вправи та задачі з використанням реальних числових даних*

1. У магазин прийшли двоє покупців, у яких приблизно однакові доходи та однакова сума грошей у гаманцях. Розглядаючи різні види одного і того ж товару, один із них купує найдорожчий, заявляючи, що ціна цілком доступна, другий, - беручи дешевший товар, здивовано заявляє, що надто дорого. Чим ви поясните їхні міркування? Чи доречна в цьому випадку народна приказка: “Ми занадто бідні, щоб купувати дешеві речі”? Як ви її розумієте?

2. Скільки вапна потрібно для побілки стін і стелі 4-х кімнат розміром: 3,5 x 6,0 м; 5,4 x 3,6 м; 4,4 x 5,4 м; 2,2 x 3,0 м, висота яких однакова (250 см), якщо на 1 кв. м. витрачають 90 г вапна?

3. Автомобіль за рік пробігає близько 10000 км і на кожних 1000 км витрачає річну норму кисню для людини. Природа відновлює лише 80 % кисню. Скільки людських норм кисню залишаються непоповненими при експлуатації одного автомобіля?

4. На 1000 км шляху кожен автомобіль викидає в атмосферу близько 60 кг шкідливих речовин, які поглинаються рослинами лише на 70 %. Скільки

* Задачі підвищеної складності можна адаптувати до контингенту класу

шкідливих речовин залишається в атмосфері при експлуатації 1 автомобіля протягом року?

5. Щорічно з надр Землі добувається близько 100 млрд. т. різних видів корисних копалин. Під час переробки залишається 90 % відходів, більшість з яких шкідлива для навколишньої природи. Розрахуйте щоденну долю таких відходів, що припадають на 1 особу, прийнявши кількість мешканців планети за 5 млрд. (Відповідь: близько 50 кг). Після встановлення спеціальних фільтрів викид шкідливих речовин в атмосферу зменшився на 2 млн. т. або на 4%. Скільки тонн шкідливих речовин все ще попадає в атмосферу? (Відповідь: близько 48 млрд. т.).

Складання задач економічного змісту без наявних вихідних даних

Скласти задачу такого змісту, щоб в результаті її розв'язання можна було б довідатись, скільки тисяч гектарів орної землі потрібно відвести під зернові культури, щоб забезпечити на рік хлібом та іншими виробами з борошна населення України. Яку площу треба виділити додатково під ці культури, якщо за несприятливих умов втрата врожаю становить 25 відсотків?

Щоб навчити учнів складати такі задачі, потрібно разом з ними виробити певний алгоритм. Найперше, що потребує свого з'ясування, це питання про те, який обсяг виробів із борошна складає добова норма споживання у розрахунку на одну людину. Друге, що треба дізнатись, це скільки відсотків складають втрати при переробці зерна на борошно. Третє. Яка середня врожайність зернових культур у нашій країні? Та багато інших.

Текстові задачі, які не супроводжуються пошуком вихідних даних

Перерахувати всі втрати, які потрібно перекрити, щоб отримати готовий хліб чи інший борошняний продукт (зорати землю, удобрити її, засіяти, при потребі зволожити, зібрати врожай, відтранспортувати, забезпечити надійне збереження вирощеного зерна, перевезти до млина, змолоти, спекти хліб, реалізувати його та ін.).

Що потрібно знати, щоб підрахувати, які площі мають займати посіви злаків, щоб забезпечити країну хлібобулочними виробами на цілий рік? Чи є потреба в розширенні цих площ? Якщо так, то чим це зумовлено? Якщо ні, то як це обґрунтувати?

У середній школі на уроках екологічного спрямування, зокрема біології, географії України, рекомендуємо запропонувати учням такі завдання:

1. У чому полягає сутність гуманістичного ставлення людини до природного довкілля?

2. Якими мотивами керуються люди, коли знищують природні багатства: недбало витрачають чисту воду, ламають дерева, знищують рідкісних тварин та рослини? Проаналізуйте деякі з можливих пояснень:

А. Споживацьке ставлення до природи є результатом недостатнього інтелектуального розвитку людини, її нездатності до економічного мислення та господарського прогнозування своєї діяльності.

Б. Психологія власника, “царя” природи, а не раба з правами розумного господаря, прагнення до максимального збагачення за рахунок природи штовхають людину на непердбачені вчинки.

В. Причина безгосподарної поведінки з природою сучасної людини полягає в її егоїзмі, користолюбстві та байдужості до інших.

Г. Глибоке усвідомлення наслідків злочинних дій щодо природного довкілля й таємне сподівання на можливість уникнення розплати перед своїми дітьми та онуками дозволяють людині “жити сьогоднішнім днем”.

3. Який внесок у справу охорони навколишнього середовища можуть зробити учні вашого класу?

Для старшокласників рекомендуємо провести диспут з проблем охорони природного довкілля, скажімо, “Як вийти з сучасної господарсько-екологічної кризи?”.

Орієнтовні питання:

Висловіть свої міркування з приводу наведених думок:

А. Людина повинна вчасно схаменутися і зменшити будь-які експлуаторські дії щодо природи, навіть якщо це призведе до зниження рівня її добробуту. З часом природа віддячить людині сторицею.

Б. Проблема сучасного катастрофічного забруднення природного довкілля полягає в необхідності у потребі раціонального природокористування, тобто розробці системи заходів, які б економічно переробляли відходи виробництва.

В. Будь-який прогрес людства мимоволі згубно впливає на природне середовище, тому вірогідність збільшення кількості природних катаклізмів з кожним роком зростатиме й уникнути їх буде все важче і, врешті-решт, неможливо.

Г. Проблеми забрудненого природного середовища практично не існує. І природа, і людина змінюються. Це - закон життя. Людина здатна пристосуватись

до будь-яких природних змін: підвищеної радіації, забруднених водойм, гібридних рослин і тварин.

Д. Якщо природа Землі виявиться неспроможною задовольнити постійно зростаючі потреби людства, то воно може успішно освоювати інші цивілізації. Цілковито реально у недалекому майбутньому розпочати нове життя у космічному просторі.

Е. Інші можливі версії.

Такі форми занять сприяють формуванню особистої позиції учня стосовно тієї чи іншої глобальної проблеми.

З метою розвитку природопізнавальних інтересів школярів учителі використовують і такі форми роботи: найрізноманітніші за тематикою **спостереження у природному світі, посилені наукові дослідження, дискусійні обговорення глобальних екологічних проблем** (безперервного зростання середньорічної температури Землі, озонової діри, сировинного та енергетичного “голоду”, утилізації побутових, сільськогосподарських та промислових відходів тощо), **предметні розмови з спеціалістами промислових підприємств, оформлення кіно- та фотоматеріалів, написання наукових робіт** та ін.

У процесі вивчення географії України, зокрема теми “Корисні копалини”, школярі розширюють свої уявлення про забезпеченість нашої держави природними багатствами в цілому, їх різноманітність, основні групи та закономірності залягання тощо. Також разом з учителем вони з’ясовують відповіді на такі запитання: “Родовища яких корисних копалин є на території нашого міста (села), району, області, реґіону? Як їх використовують? На чому базується господарське використання корисних копалин?”. Закріплюючи вивчений матеріал, рекомендуємо педагогам залучити учнів до практичної роботи по збору колекцій корисних копалин краю, при можливості провести екскурсію на підприємство (за вибором) з метою ознайомлення з технологіями переробки первинної сировини. Так, наприклад, школярам цікаво було б побачити, як використовують польові шпати й скляні піски у керамічній та скляній промисловості; озокерит, якого в Передкарпатті найбільше в світі, – у парфумерії та медицині; магnezит, флюсові вапняки, кварцити – в металургії. Практично кожен куточок України славиться своїми оригінальними господарсько-економічними здобутками у галузі промислового чи сільськогосподарського виробництва, тому школярі мають знати та гордитися ними.

Аналогічно здійснюємо формування елементів господарської культури й при вивченні інших тем, скажімо, “Водні ресурси”, “Ґрунтовий покрив, земельні ресурси” тощо.

Орієнтовні завдання для розвитку господарсько-економічного мислення старшокласників

– Чому в умовах ринкової економіки популярні актори, художники, науковці отримують набагато вищу заробітну плату, ніж шахтарі, водії, механізатори?

– Чи виправдовує себе те, що в структурі західної агроекономіки основною формою організації малого підприємництва є ферма?

– Чим зумовлене господарське ставлення до землі у фермерських господарствах? Які, на вашу думку, найістотніші проблеми сучасних фермерів в Україні? Які законодавчі документи регулюють їхню діяльність?

Складання задач з використанням наведених наукових даних

– Одним із результатів осушення поліських боліт є те, що із 47 видів лікарських рослин, якими славилася Полісся 30 років тому, тепер збирають 6-7 видів. 20 років тому на Поліссі було 80 тис. га знаменитої цілющої журавлини, нині площа ця зменшилась до 20 тис. га, а обсяг заготівель ягоди зменшився з 950 кг до 90 кг на рік [Білявський, 30].

– Щоб виростити 1 т пшениці, потрібно 2000 л води, для виготовлення 1 т сталі – 100 т води. При витіканні води з крана по краплі втрачається щодоби 60 л чистої питної води [Рідний край, 3 кл., 68-69].

У процесі актуалізації життєвого досвіду школярів учителю корисно провести невеличку бесіду з тим, щоб вони поміркували над змістом приведених даних. Цим самим формуємо в них переконання в тому, що природа не дає людині гарантії на врожайність чи задоволення інших життєвих потреб і не терпить бездумного втручання у свої надра. “Ставлення до природи є ставлення до самого себе, адже не лише людина живе в природі, а й природа живе в людині; збереження природи – це збереження свого життя зокрема і життя як непервершеного феномена Всесвіту загалом” [Тарасенко, 177].

Ознайомлення учнів із найпростішими економічними поняттями та формування у них практичних умінь оперувати ними здійснюється у процесі опанування навчального предмету “**Основи економічних знань**”, який належить до шкільного компоненту змісту освіти. Якщо ж цей предмет не вивчається у школі, залучати старшокласників до участі у розв’язанні практичних задач економі-

чного характеру, ситуаційних, рольових та імітаційних учбових ігор доцільно у контексті вивчення географії України, світу, зокрема народногосподарського комплексу тієї чи іншої держави, а також у позаурочній виховній роботі навчального спрямування.

Учбова економічна гра-лото “Дерево бажань”¹².

Мета гри: навчити учнів моделювати систему людських потреб у вигляді “дерева бажань”, формувати у них уявлення про закономірності зростання потреб людства, їх удосконалення та максимального задоволення при реальних можливостях.

Ігровий комплекс: різнокольорові прямокутні карточки (13x9 см).

(Кількість карточок визначається кількістю потреб. Кольори добирають таким чином, щоб змоделювати дерево).

Орієнтовний комплект карток:

I. Коричневі картки з написами:

- 1 - людські потреби;
- 2 - соціальні потреби;
- 3 - матеріальні потреби;
- 4 - духовно-моральні потреби.

Ці картки складають “стовбур”.

II. Зелені картки з написами:

- 5 - потреба у праці;
- 6 - потреба в управлінні;
- 7 - потреба в житлі;
- 8 - потреба у здоров’ї;
- 9 - потреба в їжі;
- 10 - потреба в одязі;
- 11 - потреба у спілкуванні;
- 12 - потреба в освіті;
- 13 - потреба у спорті;
- 14 - потреба у чистому довкіллі;
- 15 - потреба в безпеці життя.

¹² Копчак С.І., Мойсеєнко В.І., Загородній О.П. Активні методи вивчення економічної теорії та підприємництва: Методичний посібник. Частина 1. - Івано-Франківськ, 1994. – С. 7-10

(Список можна продовжити і відповідно збільшити кількість карток). Ці картки – “листя” змодельованого дерева.

III. Рожеві, голубі, жовті карточки:

- 16 - потреба в кваліфікованій праці;
- 17 - потреба в участі у керівництві промисловим підприємством;
- 18 - потреба у творчій праці;
- 19 - потреба у комфортному житті;
- 20 - потреба в участі у політичному та суспільному житті;
- 21 - потреба у здоровому способі життя;
- 22 - потреба в низькокалорійній їжі;
- 23 - потреба в екологічно чистій їжі;
- 24 - потреба у вітамінній їжі;
- 25 - потреба в модному вбранні;
- 26 - потреба в досягненні високого освітнього рівня;
- 27 - потреба в читанні художньої літератури;
- 28 - потреба в розумінні елітарного мистецтва;
- 29 - потреба в участі в роботі творчих об'єднань;
- 30 - потреба у кваліфікованій медичній допомозі.

(Список можна продовжити). Ці карточки - “квіти” та “плоди”.

Варіанти проведення гри:

I-й варіант. У проведенні гри бере участь весь клас. Вчитель прикріплює знизу до дошки картки коричневого кольору, що утворюють стовбур. Далі учні визначають місце для карток інших кольорів. У результаті повинно утворитись дерево.

II-й варіант. Вчитель розділяє клас на дві групи, визначаються три експерти, які будуть оцінювати роботу груп і стежити за часом. Групи отримують завдання, яке повинні виконати за 15 хвилин: перша група - розкладає у певному порядку лото, друга – пропонує свій варіант проведення гри; експерти оцінюють правильність та швидкість виконання.

Ускладнений варіант проведення полягає в тому, що учні отримують різнокольорові картки без написів і повинні самі визначити найнеобхідніші потреби людини.

III-й варіант. Рухлива гра для учнів, в якій можуть брати участь до 30-ти учнів. Кожен учень отримує одну картку з визначеною потребою. За командою вчителя учні в обмежений час (наприклад, до 7 хвилин) беруться за руки у такій

послідовності, щоб утворилось “дерево бажань”. Картка доцільно прикріпити до рукава чи спини гравця, щоб руки були вільними. Експерти визначають правильність побудови дерева.

У ході гри вчитель наголошує на тому, що корінням “дерева бажань” є фактори виробництва, а саме: земля, праця, капітал та здатність до підприємництва. Суперечність між постійно зростаючими людськими потребами та обмеженістю виробничих ресурсів лежить в основі економічної теорії.

Далі він ставить учням запитання типу:

* Чим зумовлене зростання людських потреб і бажань?

* Як їх задовольнити при обмежених можливостях?

У підсумку учні приходять до висновку про необхідність “збалансування” зростаючих людських потреб і бажань з тим, щоб досягти їх максимального задоволення при реально існуючих ресурсах.

Аналогічно проводять й інші навчально-ділові ігри економічного спрямування на такі теми, як “Форми власності”, “Структура ринку”, “Державний бюджет”, “Економічне регулювання”, “Банківські справи” тощо.

Як бачимо, прогресивним явищем оновлення змісту виховання в сучасній школі, поруч з впровадженням етнографічних елементів, є *використання інноваційних педагогічних моделей*, які, головним чином, базуються на таких формах організації навчально-пізнавальної діяльності учня, де пріоритетна роль належить його самостійній творчій роботі. Залучаючи його до індивідуального чи групового пошуку, вчитель ставить перед ним завдання виділити ту чи іншу проблему, з’ясувати труднощі, які можливі в процесі її розв’язанні, в результаті чого із кількох можливих варіантів вирішення визначають оптимальний із них. У процесі такої діяльності відбувається збагачення вихованця новим самостійно сконструйованим досвідом.

Оновлення змісту господарського виховання засобами “інноваційного навчання” ґрунтується не стільки на впровадженні у педагогічну практику істотно нових у часі ідей, скільки на їх переорієнтації *у цілях та характері діяльності між вихователем і вихованцями*.

Розглянемо детальніше використання різних видів “інноваційних” технологій у навчальному процесі школярів.

Виходячи з того, що базова *модель навчання як систематичного дослідження* передбачає теоретико-пізнавальну, дослідницьку діяльність учнів, метою якої є вирішення поставленої проблеми в межах їхньої компетенції, то знач-

ну увагу варто приділити формуванню в учнів них низки практичних умінь, зокрема вміння *самостійно* (чи з допомогою вчителя) *виділяти* актуальні соціально-економічні проблеми сучасності.

Приміром, на уроці економічної географії педагог вводить своїх учнів у таку ситуацію: ринкова система діє як неупереджений та знеособлений механізм і розподіл доходів веде до економічної та соціальної нерівності громадян. Великі доходи отримують, по-перше, ті, чия праця є висококваліфікованою; по-друге, ті, хто володіє значним капіталом, землею, що зароблено власною працею або отримано у спадок. Частина громадян, яка здобула “непрестижну освіту”, здебільшого отримує скромні доходи. Ще біднішими є ті, хто не може вчитись чи працювати взагалі. Чи підтримуєте Ви позицію рівності можливостей кожної особи, але не до результатів досягнення нею і розподілу матеріальних благ? Чи потрібна, на Вашу думку, політика уряду щодо запобігання соціальної та економічної нерівності? Якщо так, то якою Ви собі її уявляєте? За допомогою яких заходів держава має забезпечувати перерозподіл доходів на користь соціально незахищених верств населення, гарантувати доступність освіти та медичної допомоги тощо?

Інша проблемна ситуація ринкової економіки.

Будівництво маяка економічно вигідне тільки тоді, коли його виробничі витрати будуть меншими за прибуток від його експлуатації та за умови уникнення аварій. Але вигода, яку має кожен, хто користується маяком, не може окупити будівництво такої великої споруди. Світлом маяка користуються всі, і практично немає можливості для певних обмежень. Тому відсутній матеріальний стимул для окремого власника корабля чи приватної компанії створювати маяки за власні кошти, оскільки їхні послуги не продаються. Яким чином ви б вирішили цю проблему? Які ще суспільні блага не можуть створюватись виключно на приватному інтересі, і як цю проблему вирішує держава? ¹³[Копчак С.І., с. 102-103].

Аналогічно методом “мозкової атаки” школярі виділяють актуальні проблеми, що існують в інших сферах суспільного життя (культурній, освітній тощо).

¹³ Копчак С.І., Мойсеєнко В.І., Загородній О.П. Активні методи вивчення економічної теорії та підприємництва: Методичний посібник /За ред. Загороднього О.П. – Івано-Франківськ, 1994. – Ч.1. – 160 с.

Отже, першим і найважливішим етапом організації дослідницького навчання є постановка перед учнівською молоддю певної проблеми, яка носила б не лише особистісний, а й суспільний характер. Далі груповим методом школярі працюють над збором даних, що підтверджують фактичні відомості, висувають власні гіпотези та шукають різні варіанти розв'язання означеної проблеми в суб'єктивному розумінні й після критичного осмислення можливих позитивних та негативних наслідків здійснюють спільний вибір оптимального варіанту її вирішення. При цьому кожна група висуває та обґрунтовує власний проект можливого розв'язання проблеми, а їхня критика з боку опонентів не допускається.

У процесі такої роботи важливо навчити учнів оперувати відповідними економічними категоріями, критично оцінювати ситуацію, що склалась у державі в цілому, а також аналізувати конкретні життєві реалії сьогодення з погляду господарської доцільності й раціоналізму. Тому, на нашу думку, заслуговують всякого схвалення активні методи організації навчально-пізнавальної діяльності, зокрема запропонована зарубіжними педагогами *навчальна модель групового вирішення проблем на основі метафоричного мислення – “Синектика”*¹⁴ [Кларін М., с. 82-84].

Помітні труднощі, які мають місце в практиці використання дослідницьких моделей навчання, пов'язані, передусім з тим, що учні, хоч і виявляють інтерес до них, проте, як правило, не мають навичок метафоричного та інтуїтивного мислення. В загальноосвітніх школах означені види навчання, на жаль, і нині ще не знайшли належного впровадження в навчально-виховний процес, а для того, щоб підростаюча особистість мислила швидко, різнопланово, логічно, раціонально й економічно, потрібне ретельне й систематичне тренування її відповідної діяльності з раннього віку. Використання у педагогічній практиці елементів “інноваційного” навчання забезпечує ефективність за умови *поетапного ускладнення відповідних завдань*, що потребують актуалізації мислительної діяльності індивіда та ретельного урахування його індивідуальних особливостей і відповідного життєвого досвіду.

Поруч із дослідницькими моделями навчання, в процесі вирішення завдань господарського виховання учнів чільне місце належить **“ігровим” педагогічним технологіям**. Серед них – **моделювання конкретних ситуацій** (імітаційне

¹⁴ Кларін М.В. Инновации в мировой педагогике: Обучение на основе исследования, игр, дискуссии (Анализ зарубежного опыта). – М.; Рига: Пед. центр “Эксперимент”, 1998. – 180 с.

чи соціально-рольове), дидактична гра з елементами дискусії, ігри-вправи, ігри-ілюстрації, ігри з моделюванням соціально-історичних умов або політичних чи економічних проблем країни тощо [Кларін М., с.90-122].

Помітний інтерес учнівської молоді спостерігається до дидактичних **ігор-ілюстрацій**. Суть їх зводиться до моделювання проблемної ситуації, як правило, з різними видами труднощів, що виникають у процесі її вирішення.

Вдамося до прикладу використання ігрових моделей на уроках суспільствознавчого циклу. Навчальна гра **“Княжа доба”**.

Підготовча частина гри передбачає актуалізацію опорних знань учнів з окремих тем: вони умовно думками переносяться у визначений історичний період – пригадують кордони Української держави протягом тих п'яти століть (за княжих часів вона була найбільшою в Європі: постяглась приблизно від ріки Тиси за Карпатами й Сяну в Галичині аж поза Волгу на сході, від Балтійського моря на півночі по гори Кавказ та Чорне море на півдні); найважливіші історичні події того часу, а також головні напрями економічного розвитку країни (сільське господарство, промисли й торгівельна справа).

Далі учасники гри поділяються на групи, кожна з яких являє собою українську міні-державу. Група вибирає свого князя, який стоїть на чолі держави і вирішує найважливіші її справи. Інші учні виступають у ролі радників – бояр, що періодично збирають народне віче. Учасники гри отримують карту із зображенням території держави, дані про корисні копалини, землі, врожайність злакових культур тощо. Проблемні завдання кожної групи зводяться до того, щоб погосподарськи використати наявні природні ресурси, раціонально розпорядитись вирощеним урожаєм, спрогнозувати можливі економічні негаразди і под. Прикладом, школярі мають підрахувати, як розділити запаси наявного зерна так, щоб залишити для посіву, їжі, торгівлі з іншими державами; враховуючи врожайність тих чи інших земель, кліматичні умови тощо, визначити найбільш придатні площі для вирощування різних видів сільськогосподарських культур. Для цього вони з'ясовують між собою низку запитань: Які роди збіжжя засівали наші предки? На яких територіях? Де розводили тварин? Що експортували із держави і куди? Скільки потрібно зерна, щоб забезпечити країну хлібом на рік, якщо відома добова норма людини у продуктах харчування? Та ін.

У ході гри вчитель змінює декорації, поетапно витягуючи картки-“випадковості”: врожайні роки змінюються неврожайними; зерно, що зберіга-

ється, з'їдають щурі; війни; непередбачувані погодні катаклізми – засуха, надмірні дощі, зливи, смерч тощо.

Пригодницький характер гри, динамізм її сюжету приваблюють учнів до історичних подій визначеної епохи.

Аналогічно здійснюють педагогічне моделювання інших навчальних ігор, що мають на меті розвиток господарсько-економічного мислення їх учасників (“Чумаки”, “Козацькі переправи” тощо).

Наведені ігрові методи навчання використовують не лише з пізнавальною метою. Вони, як уже зазначалось, слугують дійовим засобом формування та розвитку в учнів метафоричного мислення, навичок аналізу соціально-економічних умов того чи іншого історичного періоду та критичної оцінки нинішньої економічної ситуації в Україні, з тим, щоб співставити позитивні й негативні сторони в господарській діяльності українців різних епох та визначити стратегічні орієнтири в її сучасному становленні.

У формуванні господарської культури школярів, як вже зазначалось, пріоритетне місце належить принципу народності. Проте, беручи за основу етнографічні ідеї, ми здебільшого орієнтуємось на “осучаснене” народознавство. “Відаючи належне культурі минулого, слід постійно пам'ятати, що, поруч з традиційною бабусиною казкою, в наш час з'явилося радіо- і телевізійна казка..., а традиційну народну математику доповнюють не тільки рахівниця чи арифмометр, а й сучасні комп'ютери, електронно-обчислювальні машини, без використання яких неможливо уявити собі прогресу людства. Поряд з піснями наших бабусь і прабабусь, з'явилися сучасні естрадні пісні, до яких тягнеться молодь. Всі ці та інші обставини слід враховувати в процесі національно-культурного відродження з тим, щоб ...народознавство не повертало молодь до минулого, а слугувало своєрідним містком між минулим і майбутнім”¹⁵ [Скульський Р.П. Методика, с. 65].

Проектуючи прогресивні етнографічні ідеї на сучасний лад, у практиці господарського виховання учнівської молоді педагог орієнтується на економічні перетворення в державі, нормативно-правові документи, що регулюють господарську діяльність нашого сучасника та ін. Ефективними у цьому плані є **ділові економічні ігри**, Суть їх, як правило, зводиться до складання *бізнес-плану* (при-

¹⁵ Скульський Р.П., Стельмахович М.Г. Методика викладання народознавства в школі / За ред. проф. Р.П. Скульського. - Івано-Франківськ, 1995. – 178 с.

міром, моделювання процесу фінансування виборчої кампанії в Україні), *програми самовиживання* в екстремальних умовах (на безлюдному острові, після пожежі на кораблі) або *економічної програми “життєдіяльності” людини за нормальних обставин* (розрахунки на день, тиждень, місяць, рік і т.п.).

Таким чином, залучення учнівської молоді при викладанні предметів природничого та суспільствознавчого циклу до ділових навчальних ігор передбачає такі етапи:

1. Постановка проблеми (Наприклад: “Як знайти вихід із сільськогосподарської кризи в Україні?”).
2. Виділення у даній проблемі окремих міні-проблем. (Врожайність зернових щороку знижується, фінансування цієї галузі зменшується, відсутність пального, запасних частин для сільськогосподарської техніки, коштів для придбання мінеральних добрив, нової та ремонт старої збиральної техніки і т.п.).
3. Моделювання ігрової ситуації (Група студентів ділиться на окремі підгрупи, отримує завдання й відповідні картки, де є точний перелік транспортних засобів, кошторис видатків, кількість родючих земель, географічна карта місцевості і т.п. Одна із підгруп моделює роботу експертної комісії Міністерства сільського господарства країни).
4. Історичний та соціально-економічний аналіз проблеми. (Окремі учасники гри від кожної підгрупи висувують свої міркування щодо історичних умов даного періоду та гіпотези з приводу ситуації, що склалась в аграрному секторі економіки держави).
5. Пошук варіантів практичного вирішення проблеми. (Кожна підгрупа висуває свої ідеї, здійснює власні економічні підрахунки, прогнозує терміни реалізації пропонованої програми виходу із сільськогосподарської кризи і т.п.).
6. Виділення оптимального варіанта розв’язання проблеми (Можливі варіанти: необхідність технологічної модернізації, перегляд фінансування Міністерства сільського господарства, удосконалення методів обробки ґрунту, збільшення площі родючих земель, відновлення колективних сільськогосподарських спілок, посилення процесів приватизації земель, виведення нових сортів зернових культур тощо).

Як бачимо, інноваційні педагогічні моделі слугують ефективним засобом стимулювання пізнавальних інтересів учнів, оскільки допомагають їм

глибше усвідомити сутність сучасних економічних законів та способи їх впровадження в практику, механізм дії конкретних державних положень у певних сферах суспільного життя тощо.

Розглянемо деякі методичні особливості організації позаурочної навчально-виховної роботи в загальноосвітній школі на засадах етнопедагогіки, зокрема врахування специфіки трудової діяльності українців різних етнографічних груп у процесі формування господарської культури особистості. У контексті висвітлення цього питання збагачуємо уявлення учнів про види народних ремесел та промислів (лозоплетіння, писанкарство, інкрустацію, гончарство, килимарство та ін.), традиційні українські школи іконопису і малярства, виготовлення бандур і лір, фабрики українських сувенірів на народній основі й под.

У процесі роботи над змістом означеного матеріалу педагогові варто зосередити увагу на тому, що кращі народні традиції господарського навчання й виховання в практиці вдало переплітають із сучасними надбаннями культури й побуту українців.

Так, невід'ємною складовою домашніх занять кожної сільської сім'ї, одним із найважливіших видів господарської діяльності та мистецької культури нашого народу в минулому була обробка рослинного волокна (льону, конопель) та виготовлення з нього тканини. В сучасних умовах нема потреби у використанні цього досвіду в процесі трудового навчання учнів. Проте заслуговує на увагу, скажімо, залучення їх до різних видів роботи з використанням готової тканини, приміром, моделювання різновидів традиційного народного вбрання, що побутували в Україні до поч. ХХ ст., у поєднанні з набутками сучасної світової моди.

Або ж, у минулому в поліських районах України в господарській діяльності його мешканців набуло поширення плетіння виробів побутового та виробничого призначення з лози й соломи (кошики, галоші тощо). Сьогодні плетіння зберігається головним чином у вигляді художнього промислу: з лози й соломи виготовляють різного роду сувеніри, декоративно-ужиткові предмети – підсвічники, вази, підставки для квітів та ін. До створення цих та інших речей доцільно прилучати молодших учнів на уроках трудового навчання (художньої праці), у позаурочній виховній роботі, а також всіляко сприяти організації зустрічей з народними умільцями, виставок їхніх виробів, екскурсій у музеї народної культури й побуту, що, безумовно, слугує засобом вивчення та популяризації у шкільному соціумі народних ремесел і промислів.

Найсприятливіші, на нашу думку, умови для культивування загальнонавчальних знань та умінь в умовах школи приховані при викладанні трудового навчання, художньої праці, креслення. У процесі їх вивчення вони оволодівають технологією роботи з доступними їм інструментами, методикою конструювання навчальних виробів та наочних посібників, правилами техніки безпеки при роботі з різними матеріалами (дервиною, металом, тканиною тощо), набувають практичних умінь з окремих видів народних ремесел та промислів, а також навичок раціонально використовувати час та економити наявні матеріали.

Використання етнографічних елементів у процесі трудового навчання, зокрема залучення учнів до народних ремесел та промислів цілком правомірно при вивченні тем “Вишивання”, “Робота з деревиною”, “Робота з металом” і под.

У процесі виготовлення виробів на взірць старовинних побутових речей здійснюють *ігрове моделювання інтер'єру помешкання відповідної етнографічної групи* у рамках певного історичного періоду, звукове оформлення, підбирають ілюстративний матеріал, а також продумують їх цільове призначення, що в цілому позитивно налаштовує до трудової діяльності.

На цих заняттях радимо використовувати різного роду ігрові моделі організації практичної діяльності учнів. Суть таких ігор зводиться до того, що вихованці отримують відповідні проблемні завдання, продумують можливі варіанти його вирішення, вибирають оптимальний із них і в результаті кожен захищає власний проект створення того чи іншого виробу. В окремих випадках, у залежності від мети та завдань, які переслідує педагог, автори проектів не оголошуються. Характерними ознаками ігрових моделей навчання є їх *цілеспрямованість та елемент змагальності*, що, безумовно, стимулює до швидкого та якісного вирішення відповідних завдань.

На уроках трудового навчання цікавою ігровою формою є *моделювання конкретних ситуацій*, що відображають реальні картини об'єктивної дійсності. Вчитель наводить учням випадок (із кінофільму, власного досвіду, життя учасників гри тощо), який би відображав екстремальні ситуації (наприклад, що б Ви зробили, коли опинились би у глухому степу наодинці з тривалою грозою; на безлюдному острові і под.). Їм пропонують набір матеріалів, з яких вони мають сконструювати модель засобу захисту від води, спеки; макети дерев'яних споруд і т.п. (кожна група захищає свій проект та демонструє його позитивні й негативні сторони). Суть гри зводиться до того, щоб шляхом залучення школярів до різнопрофільної конструктивної творчої діяльності, навчити раціонально і за приз-

наченням використовувати наявні матеріали в процесі створення потрібного виробу.

Таким чином, навчальні ігри слугують засобом розвитку уяви, творчості, економічного мислення, а також у процесі представлення учасниками своїх проєктів актуалізуються їхні полемічні здібності, вміння аргументовано відстоювати власну позицію.

Ми описали лише деякі педагогічні засоби формування господарсько-економічної культури школярів та методика їх використання. Їхнє змістове наповнення визначає сам педагог в залежності від специфіки навчального предмету, теми, що вивчається, виховної мети уроку, рівня інтелектуального розвитку учнів, їхніх пізнавальних потреб та інтересів.

Не випадково В. П. Струманський розглядає етнопедагогіку як **адаптивну систему переходу від традиційного родинного виховання до суспільно-громадського** (В.П.Струманський, с.), оскільки народно педагогічні засоби цілком придатні для формування позитивних особистісних цінностей учнів в сучасній загальноосвітній школі та в умовах родини.

Отже, сучасне реформування практики господарсько-економічного виховання на засадах етнопедагогіки передбачає:

- забезпечення комплексності виховного впливу в системі урочної і позаурочної роботи з дітьми;
- змістове планування спільної роботи школи, сім'ї та громадськості в реалізації народновиховних схем;
- реалізацію принципів демократії в організації виховної роботи на національному ґрунті; цілісності виховання в народно-побутовій практиці соціалізації індивіда;
- поєднання родинних, регіональних національних традицій, звичаїв та обрядів задля наповнення життя дитини елементами духовності;
- адаптація змісту етнографічних знань до потреб сучасної школи;
- вивчення українського народознавства через впровадження у педагогічний процес інноваційних педагогічних моделей;
- максимальне врахування природних задатків та нахилів дитини, індивідуальних та анатомо-фізіологічних особливостей та ін.

1. Аронець О. Використання елементів народознавства в темі “Теплові явища. Молекулярна фізика” // Джерела: Науково-методичний вісник Івано-Франківського обласного ІПОПП, 1998. - № 3-4 (15-16). - С.95 - 96.
2. Біблія або книги Святого Письма Старого і Нового завіту. Євангелія від Св. Матвія 25.- United Bible Societies. - 1962. - С. 1223-1224.
3. Білявський Г.О., Фурдуй Р.С. Основи екологічних знань: Підручник. - К.: Либідь, 1997. – 288 с.
4. Біологія і духовність: Посібник для вчителів та учнів загальноосвітніх шкіл / Укладач Яцук Г. – Тернопіль, 1994.
5. Будник О.Б., Скульський Р.П. Як виховувати господарську культуру у дітей/ За ред. чл.-кор. АПН України Скульського Р.П. - Івано-Франківськ, 1996.-112 с.
6. Булашев Г. Український народ: У своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Фірма “Довіра”, 1993. – 414 с. (С. 285).
7. Васильцова З.П. Мудрые заповеди народной педагогики: Заметки журналиста. – М.: Педагогика, 1988. – 160 с.
8. Воспитателям и родителям //Под ред. М.Залужской. - М., 1965. - С. 129.
9. Дьячковский К. Д. Единство этнопедагогики и этносемиотики: Тезисы конференции. (Електронна версія –<http://sitim.sitc.ru/Conferences/CultEdu/tesic/22.html>).
10. Календарно-обрядові пісні / Упоряд. О. Ю. Чебанюк. – К.: Дніпро, 1987. – 392 с.
11. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: Обучение на основе исследования, игр, дискуссии (Анализ зарубежного опыта). – М., Рига: Пед. центр “Эксперимент”, 1998. – 180 с.
12. Ковцур Т., Библів Н. Школа “Золотої бджілки” // Поч. школа. – 2000. – № 1. – С. 46–48.
13. Копчак С.І., Мойсеєнко В.І., Загородній О.П. Активні методи вивчення економічної теорії та підприємництва: Методичний посібник /За ред. Загороднього О.П. – Івано-Франківськ, 1994. – Ч.1. – 160 с.
14. Корж Н., Луцька Ф. Із скарбниці античної мудрості. - К., 1988. - С. 213.
15. Мартинюк І. В. Національне виховання: теорія її методологія: Методичний посібник. – К.: ІСДО, 1995. – 160 с.

16. Паладій Я. Абетка з історії України // Ред. проф. д-р Василь Лев. – К.: МП “Пам’ятки України”, 1993. – 36 с.
17. Побірченко Н. Інтеграція економічних знань у початкових класах // Поч. школа. – 1999. – № 4. – С. 7–9.
18. Природознай: Матеріали для організації позаурочної роботи з учнями молодших класів та дитячих садків / Л.І.Слива, Н.І.Романцова. – Харків: Торсінг, 2003. – 64 с.
19. Пустовіт Н. Економічна освіта молодших школярів у процесі трудового навчання // Поч. школа. – 1991. – № 9. – С. 25–26.
20. Рідний край. Уроки в 3(2)-му класі / За ред. С.В. Курдидик. - Львів: ВНТЛ, 1997. - 158 с.(23)
21. Рідний край: Уроки у 4-му класі / За ред. С.В. Курдидик. – Львів: Львів. обл. науково-метод. ін-т освіти, 1996. – 160 с.
22. Скульський Р.П., Стельмахович М.Г. Методика викладання народознавства в школі / За ред. проф. Р.П. Скульського. – Івано-Франківськ, 1995. – 178 с.
23. Скуратівський В. Березиня. – К., 1987. – С. 31–32.
24. Струманський В. П. Виховна робота в національній школі: Навчальний посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 184 с.
25. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5 томах. Т. 4. - К.: Радянська школа, 1977. – 638 с.
26. Тарасенко Г.С. Естетична цінність природи в системі стратегічних орієнтирів екологічного виховання // Педагогіка і психологія: Науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України. - К.: Педагогічна думка, 1997. - № 1(14). – С. 177.

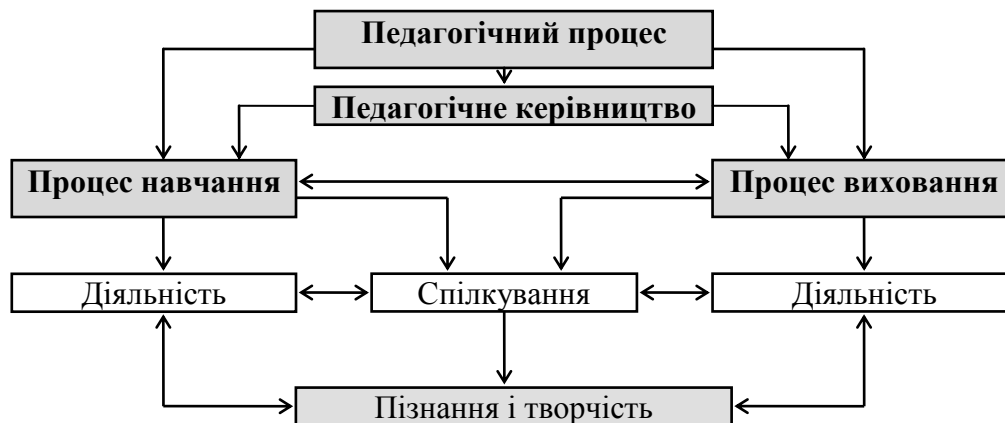
4. Технологія організації посиленої господарсько-економічної діяльності школярів

Найдієвішими засобами виховання людини споконвіку була її суспільно корисна творча **праця (діяльність)** і **спілкування**. У процесі навчання учня залучають до пізнавальної або прикладної **діяльності**. З іншого боку, його навчальна діяльність – це інформаційний процес і, значить, процес **спілкування** (з однокласниками, вчителями, авторами підручників чи інших джерел інформації).

У педагогічному процесі **навчально-пізнавальна діяльність** та **спілкування** органічно поєднуються між собою (Схема 1).

Схема 1

Структура педагогічного процесу

Як показано на схемі, традиційно у **навчальному процесі** загальноосвітньої школи увага вчителів акцентується на **дидактичній (освітній)** його функції, **навчально-пізнавальній діяльності учнів** на уроках, тоді як **процес виховання**, як правило, пов'язують із спеціально організованою роботою у позаурочний час.

Зрозуміло, що “поділ” педагогічного процесу на навчальний та виховний є цілком умовний, якщо врахувати загальновизнаний **принцип органічного вза-**

смов'язку між навчанням і вихованням, у відповідності з яким “не існує навчання без виховання, так само не існує виховання без навчання” Щоправда, виховання через навчання може мати неприйнятне “векторне спрямування”, тобто слугувати засобом плекання таких людських якостей, котрі не відповідають загально визнаному виховному ідеалу та сформованим на його основі педагогічним цілям і завданням (приміром, негативне ставлення до навчально-трудої діяльності).

Виховання в кінцевому рахунку має на меті формування в людини норм поведінки, яка відповідає прийнятним у суспільстві моральним принципам і правилам. Але така поведінка може бути внутрішньо вмотивованою і свідомою лише тоді, коли особа володіє системою наукових понять, на яких ґрунтуються її дії. А ці знання є результатом навчання. Отже, виховання як процес оволодіння духовними цінностями, не може бути повноцінно реалізоване поза навчанням.

Отже маємо всі підстави для висновку про те, що цілеспрямоване формування елементів господарсько-економічної культури, з одного боку, здійснюють через процес навчання, а з іншого, – через позанавчальну виховну роботу. При цьому навчання є не тільки засобом опанування природничо-математичними, економічними, екологічними, техніко-технологічними та іншими знаннями та практичними вміннями, але й засобом оволодіння низкою господарсько-економічних цінностей (почуттями, мотивами, установками тощо). Це означає, що організація повноцінного господарсько-економічного виховання школярів потребує органічного поєднання та ефективного використання, з одного боку, виховних можливостей навчального процесу, а з іншого, – педагогічних можливостей позаурочної виховної роботи.

Безперечною умовою формування та розвитку особистості є відповідна діяльність, в якій найбільшою мірою актуалізуються ті чи інші набуті якості.

Розкриваючи сутність діяльнісного підходу до аналізу психолого-педагогічних явищ, О. М. Леонт'єв наголошував на тому, що будь-яка діяльність може розглядатися з різних сторін і бути охарактеризована за різними ознаками: “Окремі конкретні види діяльності можна розрізнити між собою за якими завгодно ознаками: за формою, за способом їх здійснення, за їх емоційною напруженістю, за їх часовою, просторовою характеристикою, за фізіологічними механізмами і т.п. Але головне, що відрізняє одну діяльність від іншої, полягає у відмінності їх предметів. Адже саме предмет діяльності надає їй певну спрямованість” [1, с. 102] (Виділено нами – О.Б.).

Орієнтуючись на діяльнісний підхід у вихованні, в умовах школи ми розглядаємо різновекторну діяльність учнів – їх **навчально-трудова, посилену господарсько-економічну, виробничо-трудова, діяльність дітей за інтересами.**

Так, включення школярів у діяльність **господарсько-економічного змісту** слугує засобом формування в них економічних знань та умінь. З метою практичного ознайомлення наймолодших з доступними економічними знаннями, приміром грішми, їх видами та призначенням; видами реклами, дитячою рекламою; новими професіями (бізнесмен, брокер, рекламний агент) та ін. Н. В. Лисенко та Н. Р. Кирста радять залучати їх до участі в **дидактичних іграх** [3, с. 214]:

“Дерево оголошень” – стимулювання дітей до самостійного складання оголошень різного змісту. Наприклад: *“Продається спіла, соковита малина. З неї можна зварити смачне варення, яке корисне при застуді”*.

“Угадай, про кого говорю” – словесний опис будь-якої професії, не називаючи її.

Дієвим, на нашу думку, є залучення учнів до творчої діяльності зі створення власної реклами.

Для цього доцільно організувати для дітей екскурсію містом з тим, щоб ознайомити їх з різними видами реклами товарів і послуг. Далі в ігровій формі кожен учень (чи група учнів) працюють над створенням власної реклами (продуктів харчування, прочитаної книги, навчального приладдя, цікавої дитячої телепередачі тощо). Для цього вони використовують словесні описи, фрагменти пісень, прислів'я, загадки, ілюстрації тощо. Корисною формою діяльності дітей є створення власних речей (сувенірів, підставок для квітів, подушечок для голок, стаканчиків для пензлів та ін.) з наступною підготовкою реклами свого товару та організацією виставки творчих робіт.

В умовах школи залучення учнів до посиленої діяльності господарсько-економічного змісту здебільшого носить колективний характер. *“Тільки в процесі суспільно корисної діяльності в шкільному колективі виховуються такі загальнолюдські цінності, як сумлінне ставлення до праці, почуття відповідальності за доручену справу, вміння враховувати спільні інтереси, трудова активність, бажання допомогти товаришам, вміння підкорятися, керувати...”*, – зазначає С. Г. Карпенчук [2].

Російський вчений І. П. Іванов, узагальнюючи досвід А. С. Макаренка, виділяє наступні стадії організації колективних творчих справ [Цит. за: 2, с. 138]:

Перша стадія. Попередня робота педагогічних працівників (заступника директора школи з виховної роботи, класних керівників, батьків), які визначають виховні цілі колективної творчої справи (КТС), проектують напрями своїх дій, здійснюють “стартові” бесіди з школярами щодо організації та можливого удосконалення прогнозованої діяльності.

Друга стадія – планування майбутньої діяльності спільними зусиллями педагогів та школярів (“Збір-старт”).

Третя стадія – підготовка КТС, тобто здійснення та уточнення спільного проекту колективної творчої справи, його конкретизація спочатку обраною радою, потім – членами мікроколективів, які ретельно враховують усі учнівські пропозиції.

Четверта стадія – підведення підсумків роботи щодо процесу й результатів проектування КТС.

П’ята стадія – колективне підведення підсумків, що передбачає відповіді на запитання: Що було вдалим і чому? Що не вдалось реалізувати? Чому? Що варто врахувати в майбутньому?

Шоста стадія КТС – стадія найближчого застосування. Підготовлена КТС використовується у відповідній сфері діяльності учнів.

Так, обираючи тему КТС “*Народні ремесла краю*”, варто керуватись спостереженнями за класом в цілому та окремими учнями в процесі їх навчання з тим, щоб виявити міру їх зацікавленості народними трудовими традиціями, фольклором, традиційними промислами українців. Як засвідчують результати дослідження, лише мізерна кількість батьків підтримують традиції народного ремесла в родинному середовищі, а значить, не вчать цьому своїх спадкоємців. Це пояснюється, передусім, тим, що все менше бабусь і дідусів проживають разом з онуками та займаються їхнім вихованням, тобто передачею свого соціально-культурного досвіду, традицій та звичаїв. У сучасній сім’ї майже не займаються вишиванням, писанкарством, різьбленням, флористикою, що раніше вважалося звичайним явищем навіть в умовах міста. Тому нині доцільно бодай частково прилучати учнів до народних ремесел краю через їхню участь у КТС.

КТС “*Народні ремесла краю*”

***I етап. Вступне слово вчителя про види народних ремесел в нашому краї. Актуалізація знань учнів про родини народних умільців міста (села).
Учні отримують завдання: порадитись з батьками, друзями і вирішити, в***

якій формі найкраще представити народні вміння бабусь, дідусів, односельців та власні здібності.

II етап – збір старт. На загальному зборі обговорюють пропозиції школярів щодо організації КТС (підготувати концерт народної творчості, вечорниці, зустріч з народними умільцями тощо). Виходячи з різноманітності народних ремесел та промислів, вчитель пропонує учням вибрати кілька напрямів дослідження і відповідно розділитись на гурти, наприклад: “Писанкарство”, “Вишивання”, “Лозоплетіння”, “Різьблення”, “Ткацтво”, “Флористика”, “Гончарство”.

Далі кожен гурт самостійно обирає свого ватажка, придумує собі назву, визначає зміст пошукової роботи та форму звіту про її результати.

III етап – збір ватажків гуртів. Повідомлення про стан підготовчої роботи до звіту (добір ілюстрацій, створення власних виробів, запис фольклору, підготовка костюмів, декорацій, національних страв тощо). Аналіз труднощів, з якими стикнулися школярі в процесі етнографічно-пошукової роботи, та спільний пошук шляхів їх подолання; визначення часу проведення кінцевого звіту кожного гурту.

IV етап – творчий звіт гуртів. На основі зібраних етнографічних матеріалів (переказів та розповідей батьків, дідусів, бабусь, старожилів своєї місцевості, їхніх та своїх власних виробів народної творчості) учні відповідно до напрямів дослідження готують творчий вечір-звіт, українські вечорниці чи виставу з участю батьків та народних умільців краю. Водночас свої набуті вміння вони демонструють через розповідь, народну пісню, загадку, примовлянку, а також організують виставки певних виробів. Так, писанкарі представляють різноманітні композиції з писанок, мотанок, дряпанок, а також матеріали, необхідні для їх виготовлення; майстри вишивки представляють свої роботи – серветки, рушники, сумочки, народний одяг для ляльок.

Для створення святкової атмосфери та піднесеного настрою в учасників гри та гостей важливо прикрасити залу, вдало здійснити музичне оформлення та підібрати народний одяг.

Вечір варто розпочати вступним словом педагога про мету гри, пошукову роботу гуртів, представленням учасників та гостей свята.

V етап – обговорення результатів пошуково-етнографічної роботи. Під час підведення підсумків КТС доцільно вислухати думки та враження дітей від процесу та результатів своєї творчої діяльності. Важливо підвести їх до висновку, що кожна родина є носієм унікальних традицій та звичаїв, має своїх умільців,

тому потрібно зберігати й передавати ці знання та вміння від покоління до покоління, не дати занепасти творчості. Діти повинні перейняти все цінне від своїх батьків, бо вони є найріднішими для них людьми, суворими вихователями й талановитими майстрами, в яких завжди є чого навчитись.

Ефективність даної КТС полягає в тому, що вона уможливорює за відносно короткий термін ознайомлення учнів з великим обсягом інформації про традиційні ремесла мешканців краю, виявлення їхніх пізнавальних інтересів та творчих здібностей, розвиток організаційних умінь, формування культури спілкування, практичних навичок творчої діяльності, самостійності, відповідальності та ін.

Спроектуймо орієнтовну схему КТС господарсько-економічного змісту.

“Газда” – рейди із збирання уснопоетичної народної творчості про господарювання (казок, переказів, оповідей, анекдотів, пісень, приповідок) та старовинних предметів господарсько-побутової культури, художньо-декоративних виробів для шкільного музею (знарядь праці, посуду, меблів тощо), їх історико-краєзнавчий опис; організація зустрічей із знавцями народної творчості та народними умільцями краю, конкурсів на краще виконання старовинної народної пісні та ін.

“Зелене диво” – колективна робота з озеленення території школи (саду, скверу), підготовки приміщень школи до початку навчального року, обладнання літнього фізкультурного майданчика. В операції школярі беруть участь за власним бажанням один чи кілька днів.

“Чиста вода” – груповий туристичний похід учнів у лісове господарство краю з метою очищення замулених струмків, криничок.

“Моя професія” – організація та проведення в школі чи на підприємстві зустрічей, вечорів запитань і відповідей, відвертих розмов, інтерв’ю з представниками різних професій, оформлення стінгазет профорієнтаційного змісту (*“Майбутня професія”*, *“Професії моїх батьків”*, *“Трудова біографія моєї родини”*), конкурсів на краще читання віршів відповідного змісту тощо. Поширений план проведення зустрічі старшокласників із представником юридичної професії представлений у додатку 2.

“Народна майстерня” – створення дитячих розвивальних ігор для молодших учнів та дошкільнят, тренажерів для поліпшення зору, пошиття зі старого одягу лялькового одягу, сумок, прихваток для кухні, килимків для дачі, носовичків, рукавичок тощо.

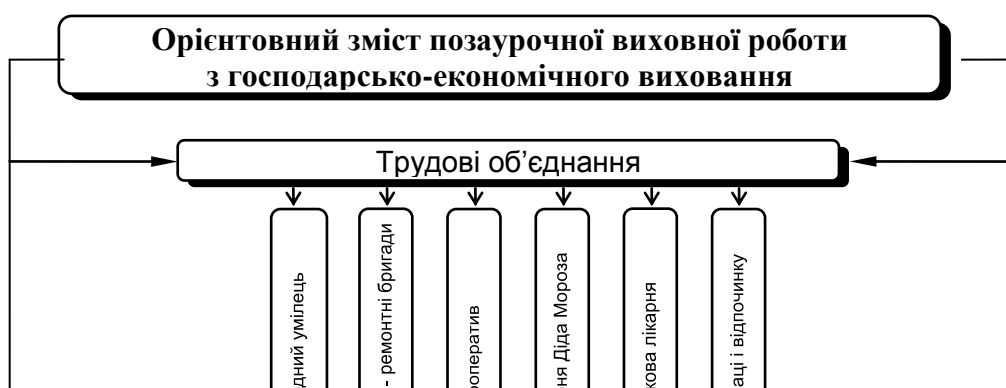
“Новорічні дарунки” – виготовлення ялинкових прикрас для дитячих садків, упорядкування шкільного двору, підготовка приміщення до Новорічних святкувань та ін.

“Птахи” – підготовка до “Свята птахів”: спостереження за поведінкою пернатих друзів у різні пори року, виготовлення шпаківень, годівничок, розвішування їх на деревах, підгодовування птахів у зимовий період.

“Смакота” – збагачення знань школярів про повсякденну та обрядову їжу українців, знайомство з технологією приготування традиційних страв, їхньою символікою. Випікання млинців, пампушок, бубликів, рогаликів, великодніх пасок та їх оздоблення виробами з тіста (колосками, пташками, косичками тощо), виготовлення крашанок, мотанок, дряпанок, писанок. Оздоблення великодніх кошиків і створення подарункових сувенірів.

Дана організаційна модель не є стандартом, особливо коли школярі беруть участь у **виробничо-трудої діяльності**. Її зміст надзвичайно різноманітний – збір металобрухту, макулатури, лікарських трав; участь в благоустрої дворів, вулиць, парків; шефство над пам’ятниками; надання допомоги інвалідам та ветеранам; догляд за місцевими водоймами; обладнання ігрових майданчиків; організація дитячих кооперативів та ін. Форми КТС для молодших школярів повинні вводити їх у світ фантазії, казки, формувати трудові навички, перші уявлення про колективні справи, уміння проектувати їх (трудої десанти, операції “Золота фантазія”, “Свято птахів”, “Фабрика”, “Робінзонада”, “Естафета улюблених занять”, “Весела спартакіада” тощо). Сфера такої діяльності учнів здебільшого поширюється на мікрорайон школи.

Виходячи з того, що навчальна діяльність учнів на уроках чітко регламентована, доцільно ефективно використати можливості для розвитку їх творчих здібностей, практичного ознайомлення із народними звичаями, традиціями, ремеслами та промислами в позаурочній виховній роботі. Стосовно **навчально-трудої діяльності** в межах школи, то вона передбачає залучення вихованців до участі та організації різного роду гуртків, секцій, трудових об’єднань, бригад тощо. Зміст позаурочної виховної роботи в найзагальнішій формі представлений на схемі 2.

Результативними формами організації діяльності школярів, як показано на схемі, є гуртки та клуби за інтересами, яким можна дати такі назви, як “Господарочка”, “Маленький господар”, “Умілі руки”, де учні мали б широкі можливості для збагачення знань про те, що кожна річ, виготовлена власними руками, буде використана і принесе користь не лише їм самим, а й іншим людям.

Розглянемо детальніше деякі з них.

“Господарочка” – дитячий гурток для дівчаток 1–4 класів, де вони у формі сюжетно-рольових ігор опановують окремі види посиленої господарсько-трудової діяльності.

На одному з початкових занять вихователь моделює ситуацію “В гостях у звірят”. Використовуючи іграшковий посуд, запрошують у гості звірят, навчають дівчаток правильно сервірувати стіл. На наступному занятті гуртка діти займаються рукоділлям: вишивають серветки, щоб прикрасити іграшкові меблі, шиють одяг для ляльок, вчать їх одягати, годувати, розчісувати. Опанувавши ці навички на іграшкових предметах, вони зможуть надавати посильну допомогу своїм молодшим та немічним членам родини, батькам; вміння оформляти стіл знадобляться їм при чергуванні в шкільній їдальні, підготовці до зустрічі гостей у сім’ї.

Цікавим видом дитячої творчості є ліплення із тіста маленьких пасок, калачів, бубликів, пиріжків, рогаликів. На таких заняттях дівчатка мають можливість уявити себе у ролі дорослої господиньки. Учнів 3–4 класів, які займаються в гуртку “Господарочка”, цілком правомірно привчати до участі в приготуванні нескладних страв: салатів, бутербродів, десертів. Дане заняття, як і попередні, проводять у формі сюжетно-рольової гри – одні дівчатка готують певну страву, інші – сервірують стіл, ще інші – приходять у гості, щоб покуштувати приготовлену їжу й оцінити кулінарні здібності майбутніх кухарок. У ролі експерта може виступити й вихователь. При оцінюванні до уваги береться, насамперед, економічний аспект праці: раціональне використання продуктів харчування, рекламне представлення страви, а також охайність у роботі, естетичне оформлення виробу тощо. Ці заняття радимо проводити в формі змагань на кращу господиньку на кухні (в їдальні), у класі, на шкільному подвір’ї, на дитячій швейній фабриці, оскільки така організація діяльності стимулює дітей до активної творчої праці.

Хлопчиків молодшого шкільного віку доцільно залучати до участі в гуртку “Маленький господар”, де вони вчилися би виготовляти макети дитячих меблів (парт, столів, стільців), будинків (школи, крамниці, театру, музею), моделі іграшкових автомобілів, літаків, кораблів тощо. На цих же заняттях вони мають нагоду опанувати елементи “чоловічої” справи, зокрема вчать ся столярувати, випалювати на фанері і дерев’яних виробах, вирізати декоративні візерунки з допомогою лобзика, виготовляти аплікації з металевих деталей та кольорової фольги тощо.

У сільській місцевості (по можливості і в міських школах) у весняно-осінній період дітей залучають до посильної праці на пришкільній ділянці чи квітнику (висівання культурних рослин: льону, соняшника, моркви, чорнобрив-

ців, петрушки та інших, збирання насіння квітів (наприклад, календули); плодів із дерев та кущів; підчищування виноградника та ін.).

Гурток “Умілі руки” об’єднує хлопчиків і дівчаток, які виявляють бажання займатись господарсько-трудовою діяльністю художньо-естетичного змісту. Тут діти мають нагоду навчитись виготовляти вироби з природних матеріалів (аплікації із колосків та соломи жита, пшениці, вівса, проса; композиції з ягід та овочів; віночки та інші прикраси з квітів; іграшки з шишок, жолудів, листя дерев тощо), виробничих відходів (з тканини шиють м’які іграшки, з паперу і картону – ялинкові прикраси, з деревини – годівниці для птахів та ін.).

Групові форми позаурочної роботи є дієвими і в плані ознайомлення школярів із типовими для кожного регіону України творами декоративно-ужиткового мистецтва. Приміром, учнів 5–9 класів доцільно залучати до роботи в гуртках “Писанкарка”, “Вишивальниця”, “Ткаля”, “Юний бондар”, “Різьбяр” та ін.

На гуртках фольклорно-етнографічної секції корисно збагатити уявлення школярів про пісенні жанри фольклору, які відображають українські трудові звичаї та обряди. Вони слугують невичерпним джерелом для поповнення науково-педагогічних засобів господарсько-економічного виховання школярів.

Предметом вивчення на заняттях господарсько-краєзнавчої секції слугують старовинні предмети господарсько-побутового призначення (посуд, одяг, знаряддя праці й под.), родинні реліквії.

Вихованцям, приміром, цікаво дізнатись про те, що в минулому в багатьох українських селах довгими зимовими вечорами збирались молоді люди (часто приводили з собою і дітей) на так звані вечорниці, де поєднували відпочинок із виконанням господарських робіт, що супроводжувалось народними піснями, іграми, а також бувальщинами дотепних оповідачів з числа старших, досвідчених людей, яких запрошувала молодь. У такій ненав’язливій та приємній обстановці формують працьовитість, господарність, цікавість до народного фольклору, історії.

На ці зустрічі молоді люди, як правило, “брали із собою якусь роботу”: вишивати, прясти, дерти пір’я, лушити кукурудзу та ін. На зібраннях молодь вчилась у старших, обмінювалась практичним досвідом виконання тих чи тих господарських робіт. Наприклад, 13 грудня за новим стилем відзначали народне свято Калити (церковне – день Андрія Первозванного). У цей час на вечорницях спільно випікали Калиту (тонкий солодкий корж із прісного тіста). Господиня

научала молодих дівчат: “Давайте до борошна яєць, меду, маку, аби наша Кали-та була смачна. Ви, дівчата, розкачайте тісто, а ви ліпіть узорі-колоски-промінчики, зубчики... Ми... прикрасимо її [Калиту] калиною, щоб сяяла на столі весь вечір...” [4, 148-149].

У такій приємній робочій атмосфері дівчата збагачували свої кулінарні знання та удосконалювали практичні вміння. Водночас вони вивчали цікаві українські звичаї “ворожіння” на Андрія, а також дотепні жарти та приповідки, пов’язані з святкуванням.

Ці та інші етнографічні знання слугують пізнавальним засобом формування працьовитості школярів у позаурочний час. При вдалій її організації теперішні учні із задоволенням вивчають традиційні рецепти народної кухні, беруть участь у проведенні українських вечорниць, опановують мистецтво рукоділля.

Отже, **організація господарсько-економічної діяльності учнів початкових класів** передбачає залучення їх до найпростіших видів праці: зокрема, *самообслуговуючої*: закріплення набутих у дошкільному віці вмінь самостійно одягатись і роздягатись, доглядати за своєю зовнішністю (зачіскою, одягом, взуттям), пришивати гудзики, виховання звички помічати та при можливості усувати неохайність у своїй зовнішності; *господарсько-побутового та природоохоронного спрямування*: закріплення вмінь розстеляти і застеляти постіль, прибирати помешкання, допомагати батькам у здійсненні нескладних щоденних покупок для сім’ї, привчання до посильної праці на городі, у саду, на пришкільній ділянці, догляд за кімнатними рослинами, піклування про хатніх тварин та домашню птицю; *художньо-естетичного змісту*: ознайомлення з народними ремеслами та промислами (вишиванням, писанкарством, лозоплетінням, різьбленням, карбуванням, керамікою, ткацьким мистецтвом та ін.); *суспільно корисної праці*: заготівля лікарських трав, збір макулатури. Молодших учнів цілком правомірно залучати до участі в шкільних трудових об’єднаннях “Майстерня Діда Мороза”, “Книжкова лікарня”, “Ікебана”; гуртках з виготовлення макетів дитячих меблів, будинків, моделей іграшкових автомобілів, літаків, ракет тощо.

Зміст господарсько-економічної діяльності підлітків включає їхню участь у *самообслуговуючій праці*: закріплення умінь доглядати за своєю зовнішністю, пришивати гудзики, виховання звички помічати та при можливості усувати неохайність та неполадки в предметах повсякденного вжитку; *господарсько-побутового та природоохоронного спрямування*: опанування навичками столярства, випалювання на фанері й дерев’яних виробах, закріплення умінь

прибирати помешкання, прати дрібні речі, допомагати батькам у приготуванні нескладних страв і поратись по господарству, привчання до посильної сільсько-господарської праці, догляд за кімнатними рослинами та піклування про хатніх тварин; *художньо-естетичного змісту*: збагачення уявлень про декоративно-прикладне мистецтво, народні ремесла та промисли України, залучення їх до пошиття елементів національного одягу (для ляльок); *суспільно корисної праці*: заготівля лікарських трав, збір макулатури, металобрухту та ін. Підлітки із задоволенням беруть участь у шкільних господарських кооперативах “Табір праці й відпочинку” “Народна майстерня”, гуртках “Писанка”, “Ікебана”, “Макраме”, “М’яка іграшка”, “Вишиваю рушничок”, “Українська кухня”, товариствах “Зелений сад”, “Джерельце”, “Квітникарі”, “Зелена аптека”, в сільськогосподарській праці за змістом обрядових традицій та звичаїв літнього циклу (Зелені Свята, Івана Купала, зажинки, жнива, обжинки), виробничо-господарських святах (перший сніп, перша борозна) та ін.

Школярів молодшого та старшого підліткового віку доцільно стимулювати до пошуку самостійного заробітку шляхом реалізації продукції, виготовленої на шкільних гуртках, у кооперативах, здачі лікарських трав, заготівлі сухофруктів, продажу газет (морозива) у літній період.

Організація господарсько-економічної діяльності старшокласників передбачає залучення їх до трудової діяльності: *господарсько-побутового та природоохоронного спрямування*: чергувати по школі (розподіл чергових, складання графіків чергування), здійснювати щоденні покупки для сім’ї, допомагати молодшим членам родини, прибирати помешкання, тримати в належному стані предмети повсякденного вжитку, самостійно працювати на домашній кухні, допомагати батькам у проведенні ремонтних робіт, поратись по господарству; *техніко-технологічної орієнтації*: орієнтуватись у будові та принципі дії технічних об’єктів, усувати несправності в роботі нескладних технічних пристроїв, конструювати об’єкт за технічними умовами, здійснювати його макетування та под.; *художньо-естетичного змісту*: збагачення практичних знань про художні народні ремесла та промисли, ознайомлення з технологією виготовлення нагрудного й верхнього старовинного українського одягу; залучення учнівської молоді до творчого використання на практиці знань про народні ремесла, зокрема моделювання взірців сучасного молодіжного одягу з народними елементами, створення сувенірів з лози, шкіри тощо; *економічного характеру*: закріплення знань про підприємництво в умовах ринкової економіки шляхом залучення випускни-

ків до розв'язування задач відповідного змісту, проектування власного бізнесу, моделювання економічних ситуацій, ігор.

За бажанням старшокласників залучають до створення шкільних господарських кооперативів, товариств, участі у виробничо-ремонтних бригадах, гуртках та секціях радіоелектроніки, автоматики, технічної кібернетики, картинга, авіа-, судо-, автомоделювання, а також відвідування “Школи молодого менеджера”.

Оскільки діяльність є важливою формою виявлення активного ставлення людини до навколишнього світу, її виховна ефективність перебуває в прямій залежності від рівня організації, різноплановості, відповідності віковим та індивідуальним особливостям, морально-психологічної налаштованості до її здійснення тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Просвещение, 1964. – 360 с.
2. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1997. – 304 с.
3. Лисенко Н. В., Кирста Н. Р. Педагогіка українського дошкілля: Навчально-методичний посібник. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 208 с.
4. Уроки з народознавства: Посібник / Упоряд. М.К. Дмитренко, Г.К. Дмитренко. - К.: Ред. часопису “Народознавство”, 1995.

Зустріч із неординарною особистістю з багатим життєвим досвідом, ветераном юридичної професії

1. Вступне слово вихователя.
2. Слова ведучих, які дають коротке досьє про людину – гостя школярів.
3. Перша сторінка зустрічі:

Життєвий шлях...

Життя – це і солодкий хліб,
І смак гіркий калини,
Це радість і журба, що поруч в парі йдуть,
Життя – це долі розпростерті крила
Казкових білих рушників,
Що дала мати дітям у дорогу,
Провівши їх від отчого порогу
В світ чорних і червоних кольорів.

- Ким би людина не стала у майбутньому, її думки та помисли завжди колись повертаються на різних етапах життя у те гніздечко, з якого почалися перші слова, перші кроки, перші радощі й страждання, перше кохання...

ДИТИНСТВО

Тож попросимо нашого гостя повернутись думками у своє далеке минуле й розповісти нам про свої дитячі роки.

Де, коли, у якій сім'ї Ви народились? Яким було ставлення до батьків у Вашій родині?

Які найяскравіші спогади дитинства не покидають Вас до сьогоднішнього дня?

У якій школі навчались? Які громадські доручення виконували?

Чим захоплювались і ким мріяли стати?

ЮНІСТЬ

1. Про що мріяли у роки юності? Чи збулись ці мрії?
2. Що принесло радість, а що смуток чи розчарування у пору Вашої юності?
3. Як складались Ваші взаємовідносини з ровесниками, товаришами?

4. Які у Вас були захоплення у цей час?
5. Як розважалась молодь у роки Вашої юності?
6. Де навчались і здобували вимріяну Вами професію?

ЗРІЛІСТЬ

1. Де і коли Ви почали свій трудовий шлях? Ваш перший робочий день? Перший трудовий колектив..? Перша заробітна плата...? Перше громадське доручення на службі...? Чи запам'яталось перше покарання?
2. Як склались Ваші взаємини з колегами по роботі?
3. Праця на якій посаді і в якому колективі принесла Вам найбільше душевне задоволення?
4. Якщо можна, розкажіть про своє особисте життя.

Друга сторінка зустрічі:

Юридична професія. Яка вона насправді?

1. Чому Ви обрали юридичну професію? Хто мав вплив на Ваш вибір?
2. Якими якостями, на Вашу думку, повинен володіти істинний правоохоронець?
3. У чому проявляється його громадянська зрілість? Які вимоги ставить сьогодні суспільство до людей цієї професії? Що від них залежить в сучасних умовах побудови громадянського суспільства?
4. У чому складність Вашої професії?
5. Які “підводні камені” можуть очікувати молодого правоохоронця, який тільки розпочинає свою професійну кар'єру?
6. Розкажіть про “парадоксальні” (кумедні) ситуації, які траплялись у Вашій професійній практиці?
7. Чи потрапляли Ви колись у панічні ситуації, з яких не могли знайти виходу? Хто Вам допомагав у цьому?
8. Що б Ви побажали учням, які в майбутньому мріють обрати для себе професію юриста?

Третя сторінка зустрічі: Кожна особистість – неповторна

(Інтерв'ю проводить секція журналістів)

1. Які якості найбільше цінуєте в людях?
2. Чого у житті не пробачаєте ніколи й нікому?
3. Яких людей остерігаєтесь?
4. У Вас багато друзів?

5. По натурі Ви: оптиміст чи песиміст, романтик чи прагматик?
6. Ви нервозна людина? Що Ви робите в екстремальних ситуаціях, в умовах загострених пристрастей та почуттів?
7. Чи визнаєте свої помилки? Як реагуєте, коли на них Вам вказують молодші за посадою чи званням?
8. Чи швидко забуваєте про образи, неприємності?
9. Чи швидко й легко приймаєте відповідальні рішення?
10. Ви вірите в долю?
11. Ваше захоплення у вільний від роботи час? Чи любите музику, якщо так, то яку?
12. Що, на Вашу думку, найважливіше у житті?
13. Яке Ваше життєве кредо?

- Запитання від учасників клубу “Правоохоронець”.
- Пізнання особистості за допомогою тесту (Проводить секція професійних психологів).
- Слово любителям поезії та пісні.

